

В гаю Зафранти проліски

О. М. БАЙРАК
В. М. САМОРОДОВ
Н. О. СТЕЦЮК
Т. К. КОНДРАТЕНКО
О. В. ХАЛІМОН
С. Л. КИГИМ

Полтавський краєзнавчий музей
Полтавський державний педагогічний
університет ім. В. Г. Короленка
Полтавський державний
сільськогосподарський інститут
Державне управління екології та природних
ресурсів Полтавської області
Полтавське відділення
Українського ботанічного товариства

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

В гаях Заграли проліски

Розповіді про весняні рослини
Полтавщини та їх охорону

Видання 2-е, доповнене

ББК 28.588+28.688 (4Укр)
УДК 632.95(477.53)

О. М. Байрак, В. М. Самородов, Н. О. Стецюк та ін.;
за редакцією О. М. Байрак. **В гаю заграли проліски
(розповіді про весняні рослини Полтавщини та їх
охорону).** — 2-е, доповнене видання. Полтава:
Верстка, 2001. — 100 с.

ISBN 966-7576-17-5

*Під загальною редакцією доктора біологічних наук
О. М. Байрак.*

Автори:

О. М. Байрак, В. М. Самородов, Н. О. Стецюк, Т. К. Конд-
ратенко, О. В. Халімон, С. Л. Кигим.

Рецензент:

завідуюча міжвідомчою комплексною лабораторією на-
укових основ заповідної справи Інституту ботаніки ім.
М. Г. Холодного НАН України та Міністерства екології та
природних ресурсів України доктор біологічних наук,
професор Т. Л. Андрієнко.

В другому виданні книги (1-е вийшло у 1993 році) зібрані
відомості про біологічні та екологічні особливості первоцвітів
флори Полтавщини, наведені вірші, загадки, легенди, які допо-
можуть читачам збагнути необхідність дбайливого ставлення та
ретельної охорони цих зникаючих рослин нашого краю. Книга
розрахована на учнів шкіл та училищ, студентів, викладачів, всіх,
хто вболіває за долю природи.

ББК 28.588+28.688 (4Укр.)

*Автори висловлюють щиру подяку
організаціям, які фінансово підтримали
видання цієї книги.*

ISBN 966-7576-17-5

© О. М. Байрак, В. М. Самородов, Н. О. Стецюк,
Т. К. Кондратенко, О. В. Халімон, С. Л. Кигим,
2001.

© «Верстка», 2001.

Людина і природа

*Срібляться ріки, дозрівають вишні,
Твій рід благословляється на світ...
Тут проростає у прозорій тиші
Всеукраїнської душі весняний цвіт.*

Володимир ТАРАСЕНКО.

На весь світ славна полтавська земля своєю історією і здобутками, талановитими і працьовитими людьми. Що ж до природи, то й тут не обділена вона щедрою красою. Смарагдові ліси, голубі стрічки річок із строкатими заплавами, квітучі сади, родючі ґрунти, корисні копалини, чисте повітря ...

Кожної весни земля цього багатого краю вкривається барвистим килимом рослин, дає притулок різним живим істотам. Усі вони розвиваються та ростуть на користь і радість людям, які не завжди цінують те, що створювалось мільйонами років. У наш час рослини і тварини зникають через розорювання степів, осушення боліт, вирубування лісів, забруднення води, ґрунтів, повітря. Саме тому відомі вчені — В. І. Вернадський, В. В. Докучаєв, А. М. Краснов, Є. М. Лавренко, Ю. Д. Клеопов привертали увагу громадськості до проблеми охорони природи Полтавщини. Багато зробили для цього і наші славні земляки, передусім:

М. І. Гавриленко, Д. С. Івашин, С. О. Іллічевський, В. П. Кушніренко, В. Ф. Ніколаєв.

Ми пишаємося скарбами рідного краю. Разом з тим, стаємо свідками змін, які відбуваються внаслідок невинного використання природних ресурсів, розвитку промислового й сільськогосподарського виробництва: зменшення площ лісів, деградації значних площ продуктивних земель, забруднення шкідливими відходами ґрунтів, вод, атмосферного повітря, зникнення багатьох видів тварин і рослин. Чи дійсно це неминуче, чи неодмінно господарська діяльність має призвести до таких наслідків? Адже можна по-різному використовувати природні багатства: нещадно, по-хижацьки, або раціонально, дбайливо, відновлюючи та зберігаючи їх. А чи є необхідністю для людини зривати на букети лісові та польові квіти, ламати та палити дерева, забруднювати береги річок та галявини лісів, і нарешті, стріляти у беззахисних птахів на світанні?..

Взаємовідносини сучасної людини з природою визначаються, насамперед, рівнем її екологічної культури, основними рисами якої є: вміння прогнозувати віддалені наслідки втручання в природні взаємозв'язки, широкий погляд на багатогранність цінностей природи, вміння підпорядковувати всі види своєї діяльності вимогам раціонального природокористування, турбуватися про поліпшення навколишнього середовища, створювати умови для підтримання екологічної рівноваги та збереження природної біорізноманітності. В нашому суспільстві надається велика увага формуванню у підростаючого покоління екологічно грамотного світогляду, природоохоронного мислення. Екологічне виховання та природоохоронну освіту в Україні здійснюють вчителі, викладачі і науковці. Ціла плеяда вчених-ботаніків вивчала рослинний світ України протягом минулого XX століття, обґрунтовувала створення заповідних територій, розробляла шляхи збереження та відновлення природних скарбів. Останні тридцять років комплексні ботанічні дослідження в Україні очолює академік Національної Академії Наук України К. М. Ситник.

Це наче про нього, — директора Інституту ботаніки НАНУ, Президента Українського ботанічного товариства написала у своєму вірші Любов Забашта:

Є люди — світильники, люди творці,
Є ті, що впряглися у вічність.

І дійсно, Костянтин Меркурійович живе ботанікою, тим, щоб ця давня і добра наука зробила життя людини заможним і комфортним.

Адже з позиції професіоналізму для нього немає столиці і периферії, кожний куточок України, на його думку, повинен мати самовідданих служителів Флори. Все це, відчули на собі і полтавські ботаніки. Те, що сьогодні в нашому краї є ботанічна школа, що зростає площа природно-заповідного фонду, де охороняється біорізноманітність, є внеском і К. М. Ситника. Бо життєве кредо Костянтина Меркурійовича сягає високої духовності, яку так влучно передають ці поетичні рядки:

*Душа краси в природі не згора,
Єство її не знає половини.
Найкрасивіша ціль в житті людини –
Це визернити серце для добра.*

Автори цієї книги з вдячністю і любов'ю присвячують її К. М. Ситнику з нагоди його 75-річчя з побажанням ще багатьох весен з квітучими пролісками — символом оновлення природи, її краси і шляхетності.

Зелені скарби рідного краю

**Моя полтавська рідна сторона —
як генієм написана картина...**

Дмитро ЛУЦЕНКО.

ПОЛТАВЩИНУ не дарма називають мальовничою. Чарують око зелені гаї, яскраві луки, строкаті схили, глибокі яри, широкі лани, тихоплинні річки. Якщо ви мандрували Полтавською областю, то згадайте, які краєвиди ви бачили? Найчастіше — лани, лісосмути, луки, рідше — ліси, степові схили, болота. Сучасний стан рослинного покриву краю видозмінений внаслідок антропогенної діяльності і відрізняється від колишнього, який відповідав природним умовам регіону.

Полтавщина розташована переважно в Лісостеповій зоні України, характерною особливістю якої є чергування лісових та степових ділянок. Два-три століття тому природні умови території сприяли досить рівномірному розміщенню лучних степів та широколистяних лісів, які доповнювалися в долинах річок луками, болотами та водоймами. Крайня південно-східна частина території області заходить у Степову зону. Тут кліматичні умови перешкоджають зрос-

танню лісів на рівнинах (вододілах), а тому вони «ховаються» у яри та балки, більш прохолодні та вологі, а також у долини річок. Вододіли були зайняті, як і схили багатьох балок, степами — здебільшого ковиловими та типчakovими, а також заростями степових чагарників: терену, шипшини, глоду, карагани.

Проте саме територія Лісостепу та Степу зазнала найбільших антропогенних змін. Розораність степів історичної Полтавщини дуже велика. Про її масштабність свідчать дані сьогодення, а саме: у структурі земельного фонду обсяги сільгоспугідь складають 76% від загальної площі, а показник розораності — 62,3%. Нашому сучасникові важко уявити на місці безмежних сільськогосподарських ланів барвистий степ. Ось як про красу і щедрість полтавських степів писав Микола Васильович Гоголь: «... степ що далі, то ставав прекраснішим. Ніколи плуг не проходив по безмежних хвилях диких рослин. Нічого в природі не могло бути краще. Вся поверхня землі поставала зелено-золотим океаном, по якому бризнули мільйони різних квітів...» Якщо звернутися до минулого природи Полтавщини, то з детального опису французького інженера Гійома Левассера де Баплана, який подорожував краєм, дізнаємося, що в середині XVII століття на схід від річки Ворскли землі були зовсім не освоєними. Як зазначав сам Боплан, «тут був дикий степ». Наступні століття запровадили в життя нові принципи користування природою, наслідком яких була ланцюгова реакція екологічних втрат, і серед них — втрата степової рослинності через розорювання. Ще в кінці XIX — на початку XX століття питання про необхідність збереження залишків степів південної східної частини Полтавщини (Струківський степ — близько 60 десятин, Академічний — 156 десятин, Дібрівська цілина — 278 десятин) порушували відомі ботаніки А. М. Краснов, С. О. Ілічевський, М. В. Цингер. Сумна доля спіткала перший заповідник Полтавщини — «Карлівський степ» (Академічний), територія якого в післявоєнні роки була поступово розорана.

Нині від степів на вододілах збереглися лише окремі невеличкі ділянки на крутосхилах балок і річкових долин, в основному, в їх верхніх і середніх частинах східної та південної експозицій. Однак видовий склад сучасних степових ділянок досить різноманітний. Основу рослинності лучних степів складають угруповання таких злаків, як тонконіг вузьколистий, келерія струнка, пирій середній, стоколос безостий, костриця валіська. Багатство різнотрав'я найкраще спостерігати під час літнього квітування —

на початку червня, коли степові ділянки вкриваються яскравими кольорами. Рожево-фіолетові аспекти створюють зарості таких типових степових рослин як дивина фіолетова, конюшина альпійська, горошок волохатий, юринія павутиниста, шавлія поникла, дібровна та степова, астрагал еспарцетовидний, залізняк бульбистий, материнка звичайна, чебрець Маршамів. Жовтаво-золотистого відтінку лучним степам надають люцерна румунська, зіновать австрійська, парило звичайне, підмаренник справжній, жовтець багатоквітковий та ілірійський. Сріблясто-білі вкраплення утворюють деревій майже звичайний, гадючник звичайний, суниця зелені. Рідкісними на території Полтавщини є ковилові угруповання, серед яких найчастіше зустрічаються ценози ковили волосистої, зрідка — ковили пірчастої та Лессінга, а також фрагменти південних чагарникових степів (карагани кущової, таволги звіробоелистої). Особливо святковий вигляд мають степові ділянки під час весняного квітання. Їх прикрашають барвисті та ніжні квіти рідкісних рослин — брандушки весняної, гадючої цибульки, гіацинтка білого, горицвіту весняного, півників карликових, анемони лісової, соню чорніючого.

На відкритих ділянках борової тераси річок Ворскли та Дніпра у південній частині області сформувалися піщані степи із своєрідним рослинним покривом, в якому представлені типові псамофіти (види, поширені на пісках): жито дике, деревій дрібноквітковий, конюшина польова, воловик Гмеліна, чебрець Палласів та інші.

Більшою мірою, але дуже нерівномірно, збереглися широколистяні ліси. Вони представлені нині великими і дрібними масивами на вододілах, на терасах річок та в притерасній частині заплави.

Корінними широколистяними лісами Лісостепу є діброви з домішкою липи, клену, ясена, граба. Найпоширеніші в області липово-дубові та кленово-липово-дубові ліси. Природні ліси мають багатий видовий склад і складну структуру — деревний, чагарниковий, трав'янистий яруси. Невід'ємними компонентами лісів є мохи, лишайники, гриби. Верхній «поверх» цих лісів утворюють могутні дуби з домішкою ясена, а другий — липа та клен гостролистий з домішкою клена польового. Зрідка, переважно в західній частині області, сформувалися грабово-липово-дубові та грабово-кленово-дубові ліси. Східна межа ареалу граба проходить в межах Полтавської рівнини по лінії Ічня — Лохвиця — Диканька і в цілому збігається зі східною межею ареалу черешні пташиної. Підлісок у широколистяних лісах майже не виявлений,

оскільки ці ліси дуже темні, але нерідко трапляються окремі кущі ліщини, свидини, бруслини європейської. Разом із терном і кленом татарським ці чагарники утворюють щільні смуги на узліссях, в яких люблять ховатися та мешкати комахи, птахи, дрібні ссавці. В травостої широколистяних лісів переважають типові для них види, такі як зірочник ланцетовидний, осока волосиста, яглиця звичайна, копитняк європейський. Найбагатші за флористичним складом та участю рідкісних видів флори ліси збереглися на правих, розчленованих корінних берегах річок Псел, Сула, Удай, Хорол, Ворскла або в заплавах річок. Залишки листяних корінних лісів області (насамперед Диканських) — це справжні природні скарби.

Не уявляємо ми Полтавщини і без соснових борів, які прикрашають ліві береги річок області. Для закріплення піщаних ґрунтів тут утворювались посадки сосни звичайної, які зараз представлені борами різного віку зі своєрідним рослинним світом. Зовні вони дуже нагадують північні ліси нашого Полісся, але достатньо увійти до них, щоб побачити суттєву різницю. У полтавських борах основну частину травостою складають види з широкими ареалами. Це насамперед — псамофіти, такі як куничник наземний, цмин пісковий, агалік-трава гірська, келерія сиза та інші. Представники північних флор (плаун булавовидний, сухоцвіт лісовий, котячі лапки дводомні, ялівець звичайний, голокучник дубовий) в них трапляються зрідка. Ці ліси здавна привертають увагу природознавців, як свого роду провідники північних видів на південь, а південних — на північ.

Для притерасних частин заплав характерні вільшняки. У їх трав'яному покриві сполучаються лісові види, такі як крушина, калина, папороті, що займають підвищені ділянки мікрорельєфу, та болотні види, що поселяються у зниженнях. Серед останніх переважають різні види осок (загострена, несправжньосмикавцева, висока), очерет, півники болотні, болотна папороть. Вільшняки — цікаві та своєрідні мозаїчні природні утворення із лише їм притаманним рослинним і тваринним світом. В прируслових місцях заплав, особливо в пониззях річок, зустрічаються ділянки осокорових, біловербових, білотополевих, осикових лісів.

Численні штучні насадження — лісосмуги, лісопарки — складаються в основному з посадок дуба звичайного, робінії (білої акації), різних видів кленів та тополь.

Крім лісів та степів, які є зональними для території краю, серед природної рослинності Полтавщини значна частина припадає на рослинність заплав — луки, болота, водну рослинність.

Особливістю рослинного покриву області є наявність засоленних (галофітних) лук, які займають значні площі, особливо в пониженнях межиріч (Сула-Псел, Псел-Ворскла). На вологих знижених ділянках слабозасолених лук угруповання створюють бекманія та мітлиця повзуча, а на сухіших вирівняних ділянках — осока розставлена, покісниця розставлена, вівсяниця східна.

На солонцях та солончаках, що займають плескаті зниження, зростають специфічні галофітні види. Серед них — солончакова айстра, солерос європейський, содник сланкий, подорожник морський, камфоросма однорічна. Розподіл різних видів залежить від типу ґрунтів (солонці, солончаки) та ступеня їх засолення. На засолених ділянках зустрічаються кілька видів кермеків, які в кінці літа створюють своєрідний аспект із м'якими барвами бузових тонів.

Крім засолених у заплавах також зустрічаються справжні та заболочені луки, а на схилах терас і підвищеннях заплав — остепнені. Незасолені луки приурочені до прируслової частини заплав або до тих їх ділянок, які добре дреноються. Характерні для Лісостепу і степової зони остепнені луки представлені угрупованнями мітлиці виноградникової, тонконогу вузьколистого. Справжні луки займають площі заплав середнього та низького рівня. Переважають тут злаки, що утворюють основу таких лук майже повсюдно в Україні — вівсяниця лучна, лисохвіст лучний, мітлиця гігантська, а також види родини бобових та представники різнотрав'я з родин розових, айстрових, ранникових, губоцвітих. Майже третина рослин, що тут зростають, — це лучно-степові види, характерні для Лісостепу. Комплекс справжніх та засолених лук є найтипівішим для полтавських заплав. В ньому представлені й рідкісні види рослин: зозулинець болотний, осока житня, осока дворядна.

Для болотистих лук характерне переважання угруповань бекманії звичайної, яка витримує незначне засолення ґрунту. Ці луки поширені також у прирусловій та центральній частинах заплав. Рідше трапляються угруповання із тонконогу болотного, очеретянки, мітлиці повзучої. У зниженнях із перезволоженими лучно-болотними ґрунтами трапляються обводнені угруповання бульбокомишу

морського, рогозу Лаксмана, куги Табернемонтана, які є специфічними для Лівобережного Лісостепу.

Болота Полтавщини зосереджені у заплавах річок. Це — староруслові, приозерні, улоговинні болота, як правило, дуже обводнені. Вони формуються в умовах багатого живлення, тому належать до низинних (евтрофних) боліт. Крім охарактеризованих вище вільшняків, які є проміжною ланкою між болотами та лісами, серед боліт можна виділити дві групи — високотравні та осокові. Найпоширенішими є високотравні болота — очеретяні, рогозові, лепешнякові, рідше — комишові. Найбільші площі займають очеретяні болота. По берегах водойм, особливо ставків та водосховищ, формуються зарості рогозів вузьколистого та широколистого. Значні площі, особливо в обводнених місцях заплав, займають болота з переважанням лепешняка великого.

Зарості високотрав'я з рогозу вузьколистого та очерету сформувались при створенні водосховищ на Дніпрі в гирлах річок. Численні види птахів та звірів мешкають, харчуються в них, тому вони мають велике екологічне значення.

Серед осокових боліт Полтавщини в зв'язку з великим обводненням найпоширеніші купинноосокові, насамперед, із осокою високою, рідше — зближеною. В них інколи трапляються північні болотні види, рідкісні для півдня Лісостепу, такі як вовче тіло болотне, бобівник трилистий, плавушник болотний. Численні тут болотні рослини, поширені в різних зонах помірного клімату, такі як плакун верболистий, вербозілля звичайне, частуха подорожникова та ін.

Характерних для лісової зони осоково-гіпнових боліт на Полтавщині мало. Вони подекуди трапляються по річкових терасах в улоговинах.

Інколи на піщаних борових терасах у пониззях річок, особливо Ворскли та Сули, трапляються дивні природні утворення — так звані «болота-блюдця». Вони розміщені у невеликих округлих або овальних улоговинах і утворюються при заростанні озерець. У зв'язку із бідністю ґрунтів тут формується покрив із сфагнових мохів. Ці болітця є осередками північних видів у південних регіонах. Тут зростають рідкісні для Полтавщини види рослин, багато з яких прийшли на південь із тайгової зони. Крім сфагнових мохів, це осоки волосистоплода та здута, жировик Лезеля — рідкісна болотна орхідея, папороть вужачка звичайна.

Спокійний характер річок області обумовив формування тут досить різноманітної водної рослинності, серед якої чимало рідкісних і малопоширених видів. До них належать угруповання латаття білого та глечиків жовтих, ще досить поширених, але зникаючих, як на Полтавщині, так і в Україні в цілому. Значну наукову цінність мають угруповання латаття сніжно-білого. В тихих заводях річок зростає водяна папороть сальвінія плаваюча, занесена до «Червоної книги України». До неї ж занесена і альдрованда пухирчаста — дуже рідкісна водяна комахоїдна рослина. У водоймах зростають і інші рослини-хижаки: пухирники звичайний та малий.

Багатий і різноманітний рослинний світ Полтавщини. Безжально змінений людиною, він все ж продовжує дивувати і радувати нас. Сьогодні немає важливішого завдання, як зберегти чудове біорізноманіття рідної природи, що дісталось нам у спадок. Це наш великий конституційний та громадянський обов'язок!

**Я квітки не можу зірвати,
бо їй, як людині, болить...
Володимир СОСЮРА.**

ФЛОРА Полтавської області нараховує понад 1500 видів вищих судинних рослин. Майже п'ята її частина (близько 300 видів) потребує охорони — ці рослини є рідкісними, тобто знаходяться під загрозою зникнення, зменшуються кількісно. Обмежене поширення деяких видів рослин, насамперед, пов'язане з природно-історичними процесами (зміна клімату, наступ льодовика, геологічні явища). Саме з цих причин найбільшої уваги серед рідкісних рослин заслуговують релікти (давні за походженням) та ендеміки (локально поширені), які потребують охорони в першу чергу. В останні десятиліття значна кількість видів рослин набула статусу рідкісних внаслідок господарської діяльності людини. Чисельність багатьох видів рослин катастрофічно зменшилась в результаті порушення умов місцезростання, спричиненого меліорацією, розорюванням земель, випасанням худоби, вирубуванням лісів, зростанням рекреаційних навантажень та урбанізації. Саме ця категорія є найбільшою за кількістю

видів в списку рідкісних рослин області, серед яких 48 видів занесено до «Червоної книги України», 102 є регіонально рідкісними (охороняються в межах області). Серед рідкісних рослин чимало первоцвітів – лісових і степових, а саме: 110 видів занесених до «Червоної книги України» та 25 регіонально рідкісних. У Полтавському краєзнавчому музеї зберігаються гербарні зразки первоцвітів, зібраних на Полтавщині колекторами Г. С. Оголевцем, М. Д. Литвіною, Л. А. Дух, В. М. Самородовим, Т. Л. Андрієнко, О. М. Байрак, Н. О. Стецюк.

Чисельність природних популяцій багатьох весняноквітучих рослин Полтавщини за останні 30 років зменшилась внаслідок масового винищення під час квітання. Багаточисельні факти свідчать про несвідоме ставлення людей до рослинного світу. Мабуть, люди, які зривають у великі букети первоцвіти, не знають їх особливостей і тому не розуміють, чому вони потребують бережливого відношення.

Чи замислювалися ви, чому і як ми повинні охороняти первоцвіти?

По-перше, на відміну від інших квітучих рослин вони мають своєрідні біологічні цикли розвитку. Зриваючи квітучу надземну частину, ми порушуємо нормальний розвиток рослини або зовсім знищуємо її.

По-друге, своїм декоративним виглядом рано навесні первоцвіти привертають увагу людини і стають її жертвами. Через це деякі види цих рослин стали все рідше зустрічатися в лісах та на степових схилах. Наприклад, 15–20 років тому на околицях Полтави масово зростала сон-трава. Зараз цієї чудової рослини там ви не знайдете. Є і такі види, які в дикому стані в наш час не зустрічаються зовсім. Це перш за все стосується степової рослини – півонії тонколистої, яка раніше у великій кількості зростала в Карлівському районі. А зараз ми можемо її побачити лише в колекції ботанічного саду, на квітниках.

По-третє, серед первоцвітів є багато рослин, які є рідкісними і потребують охорони в першу чергу. Причиною цього стало не пряме їх винищення, а порушення природних екотопів – місцезростання весняних рослин (вирубка лісів, розорювання степів). Вони поступово зникають, бо не можуть пристосуватися до зростання в інших умовах. Деякі види ростуть на межі свого природного поширення. Наприклад, підсніжник білосніжний, який масово зустрічаєть-

ся в північно-західних регіонах України, на території Полтавщини має найбільш східні місцезростання.

Шляхи реального збереження первоцвітів нескладні, але їх втілення цілком залежить від нас. Тож давайте неухильно і ретельно дотримуватись таких правил:

- **не руйнувати місця зростання;**
- **не нищити їх під час квітування;**
- **створювати ботанічні заказники, пам'ятки природи в місцях масового зростання рідкісних видів;**
- **виросщувати первоцвіти в культурі.**

Протягом останнього десятиліття науковцями вузів міста Полтави разом з колегами з Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного НАНУ були проведені детальні дослідження флори Полтавщини і виявлено чимало нових місцезростань рідкісних видів рослин, в тому числі первоцвітів, які увійшли до складу заповідних територій – заказників, заповідних урочищ, пам'яток природи, регіонального ландшафтного парку.

Сучасна природно-заповідна мережа Полтавської області (станом на 1.01.2001 р.) включає 340 об'єктів загальною площею понад 90 тис. га. За останні десять років відсоток заповідних територій значно збільшився від 0,8% до 3,2% (від загальної площі області) внаслідок проведених досліджень щодо оптимізації природно-заповідного фонду Полтавщини. Основу заповідного фонду області складають заказники (154 об'єкти), заповідні урочища (51), пам'ятки природи (115), дендропарк (1), парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва (18). Природна флора і рослинність, в тому числі рідкісні види, охороняються в області переважно на території заказників та заповідних урочищ, рідше — пам'яток природи.

Згідно з типовим положенням про організацію природно-заповідних територій, державні заказники створюються в місцях зростання рідкісних рослин, занесених до Червоної книги України та видів, яким загрожує зникнення. Заповідний режим на території заказників передбачає обмеження або заборону таких видів господарської діяльності, як розорювання земель, випасання худоби, викошування, певних видів лісокористування, забудову, меліоративні роботи, використання отрутохімікатів, рибальство та мисливство, видобуток корисних копалин. Створення заказника на ділянці землі чи водного простору не передбачає вилучення його у землекористувача. У заказнику охороні підлягає не весь природний комплекс,

а лише окремі компоненти. За напрямками збереження окремих природних комплексів заказники поділяють на ландшафтні, ботанічні, лісові, гідрологічні, загальнозоологічні, орнітологічні, іхтіологічні. Найбільші площі в області займають 52 ландшафтних заказника, з них 8 — загальнодержавного значення.

Ландшафтні заказники Полтавщини — мальовничі ділянки природних комплексів заплав річок чи вододілів (найчастіше систем балок) з добре збереженою рослинністю. Вони в основному відтворюють різні види лісостепового типу ландшафту, характерного для більшої частини області. Цінність ландшафтних заказників посилюється місцезнаходженням на їх території регіонально рідкісних та червонокнижних видів рослин.

Серед ландшафтних заказників області найціннішими є ділянки з типовим лісостеповим ландшафтом — чергуванням лучних степів та широколистяних лісів. На їх території охороняються чисельні популяції лісових та степових ефемероїдів. Це — «Лучківський» (Кобеляцький р-н), «Лизняна балка» (Чутівський р-н), урочища «Кузьменки» та «Щербак» (Решетилівський р-н), «Осове» (Миргородський р-н).

За останні роки значно покращився стан охорони лісової та степової флори і рослинності. Рідкісні та типові представники флори широколистяних лісів охороняються в заповідних урочищах (43 об'єкти), ботанічних (19) та ландшафтних (18) заказниках, ботанічних пам'ятках природи (7). Слід відмітити більш суворий режим охорони заповідних урочищ, оскільки він має комплексний характер. У 1994 році вперше в області було створено лісовий заказник у Чутівському районі «Іскрівський», де охороняється великий масив кленово-липово-дубового лісу з рідкісними видами рослин. Еталонні ділянки широколистяних лісів з багатою флорою та популяціями регіонально рідкісних та червонокнижних видів рослин охороняються в заповідних урочищах «Яри-Поруби», «Куквин» (Пирятинський р-н), «Липова дача» (Чорнухинський р-н), «Крупницьке» (Котелевський р-н), «Сокільське» (Кобеляцький р-н), у ландшафтних — «Червонобережжя» (Лубенський р-н), «Келебердянське» (Кременчуцький р-н), «Кузьменки» (Решетилівський р-н), «Балка Широка» (Кременчуцький р-н), «Пашене» (Козельщинський р-н), «Монастирище» (Чорнухинський р-н) та ботанічних заказниках — «Великий» і «Малий ліс» (Миргородський р-н), «Розсошенський» (Полтавський р-н), «Довгораківський» (Кременчуцький р-н), на території пам'яток природи «Морозівська» і «Мгарська» дачі (Лубенський р-н), «Барвін-

кова гора» (Котелевський р-н), урочище «Парасоцьке» (Диканський р-н).

Рідкісні бореальні види соснових лісів охороняються на території заказників та заповідних урочищ в Гадяцькому («Гадяцький бір»), Котелевському («Приворсклянський», «Борівський»), Новосанжарському («Новосанжарський») та Кобеляцькому («Новоорлицькі кучугури») районах.

Степова флора і рослинність в області охороняється в ботанічних та ландшафтних заказниках, пам'ятках природи (8), заповідних урочищах (4). Найцікавіші та найбагатші у соцологічному відношенні є ділянки лучних степів, що охороняються у ботанічних («Скоробір» — Котелевський р-н, «Балка Долина» — Зіньківський р-н, «Новодиканський» — Решетилівський р-н, «Драбинівський», «Перегонівський» — Кобеляцький р-н, «Глибочанський» — Глобинський р-н) та ландшафтних заказниках («Балка Мангаревщина» — Чорнухинський р-н, «Олегова балка» — Карлівський р-н, «Стінка» — Шишацький р-н, «Яворівщина» — Диканський р-н, «Гора Пивиха» — Глобинський та Кременчуцький р-ни).

Залишки справжніх степів з фрагментами ковилово-різнотравних та чагарникових угруповань охороняються на території Клімівського ботанічного заказника (Карлівський р-н) та ландшафтного заказника «Лизняна балка» (Чутівський р-н).

Найкраще в області забезпечена охорона гідрофільної флори і рослинності — болотної, прибережно-водної та водної. У заплавах річок Сула, Удай, Псел, Хорол, Говтва, Ворскла, Коломак майже в усіх районах області створено гідрологічні заказники (7 — загальнодержавного значення, 50 — місцевого). Найбільш цінними в соцологічному відношенні є «Куквин», «Харківецький» (Пирятинський р-н), «Середньосульський» (Лохвицький р-н), «Великоселицький», «Чутівський» (Оржицький р-н), «Солоне» (Семенівський р-н), «Рогозів Кут» (Семенівський р-н), «Малорублівський» (Котелевський р-н), «Заплава р. Многа» (Чорнухинський р-н) та ботанічний заказник «Малоперещепинський» (Новосанжарський р-н). Ділянки заплав річок, де зростають рідкісні болотні та водні рослини, входять до складу деяких ландшафтних заказників, які займають значні площі в заплавах річок: «Вільхівщинський» (Полтавський р-н), «Білецьківські плавні», «Нижньопільський» (Кременчуцький р-н), «Лісові озера» (околиці м. Комсомольська), «Говтва» (Шишацький р-н), «Дейманівський» (Пирятинський р-н), «Мужева долина» (Зіньківський р-н), «Жукове» (Кобеляцький р-н).

Найцінніші ділянки лучної рослинності з специфічною галофітною флорою, характерною для області, та рідкісними лучно-болотними видами входять до складу ландшафтних, ботанічних та гідрологічних заказників. Найбільш цінними у соцологічному відношенні є лучні ділянки ботанічних заказників урочища «Котове» в Зіньківському районі, «Зачепилівського» (Новосанжарський р-н), «Харсицької Полони» (Чорнухинський р-н), гідрологічного «Любка» та ландшафтного заказника урочище «Садочки» в Котелевському районі.

Група малопоширених видів рослин, приурочених до піщаних ґрунтів, охороняється у придніпровській смузі на островах в гирлі р.Ворскла Кобеляцького р-ну, де створена система ландшафтних заказників: «Вишняки», «Вільховатський», «Крамарево».

Оскільки в сучасній природно-заповідній мережі області відсутні заповідники та національні парки, досить актуальним є питання створення об'єктів поліфункціонального призначення — регіональних ландшафтних парків. Такі парки досить поширені в західноєвропейських країнах і є там однією з провідних форм охорони природи. В 1994 році створений перший не тільки в області, а і на території Лівобережного Лісостепу, Диканський регіональний ландшафтний парк. Ця територія з давніх часів відома, по-перше, як цінний, найбільший на Полтавщині, масив широколистяних лісів з багатим рослинним та тваринним світом, по-друге — як історико-культурний центр, пов'язаний із життям та діяльністю багатьох видатних людей. Площа парку понад 11 тис. га. До складу парку увійшло 7 цікавих природно-заповідних об'єктів (Парасоцький ліс, Бузковий гай, Ялиновий гай, Кочубеївські дуби, Фесенкові горби, Писарівщанський парк, відслонення пісковиків). Нині на території парку розробляється зонування, яке передбачає виділення абсолютно заповідних ділянок, туристських маршрутів, ділянок для культурного відпочинку.

Сучасна оптимізована природно-заповідна мережа Полтавщини створює необхідні умови для збереження флори і рослинності області, в тому числі рідкісних рослин, в природних умовах. Є й інший шлях збереження рідкісних рослин, в тому числі і первоцвітів — в культурі. Цьому сприяє ботанічний сад Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, в якому створена колекція найпоширеніших типових та рідкісних видів первоцвітів Полтавщини. В умовах культури проводяться спостережен-

ня за екологічними властивостями, репродуктивною здатністю, чисельністю популяцій рослин.

Щороку приходить весна і сповнює людські душі п'яним відчуттям особливо духмяного повітря, витонченої краси та буяння первоцвітів, життєвої сили та енергії сонця. Ніщо не замінить людині того відчуття гармонії, радості, духовного оновлення, доброго настрою, яке охоплює її в лісі, вкритому килимом природного дива.

Давайте разом замислимось над рядками вірша Світлани Охріменко, присвяченого «сумній долі» первоцвітів, яка значною мірою залежить від людської свідомості:

*Продають проліски сині
Біля театру, біля вітрин,
Зів'яли, зім'ялися квіти тремтливі в корзині,
Втратили свіжість і неба весняного синь.
Дивлюсь я: милі мої, хороші!
Погляд не можу від них відірвать.
Якесь несумісне поняття: квіти і гроші!
Хто міг додуматись сонцем, життям торгувать?
А в дитинстві, я пам'ятаю,
Серед берез і ялин повесні
Проліски ніжні так рясно буяли,
На перелісках блакитно всміхались мені.
Ні, не куплю. Відходжу звідти.
Сльози незримі серце печуть...
Якесь несумісне поняття: гроші і квіти...
Квіти — це сонце. А сонце хіба продають?!*

Любі друзі, прочитайте цю книгу! Сподіваємося, що викладені в книзі відомості про первоцвіти допоможуть кожному читачеві збагнути просту істину: **людина повинна бути відповідальною за майбутню долю всього живого!**

Коронке життя весняних красунь

О дивосвіте звуків, кольорів!..
Не віриться, що все це одсміється,
Й, згорівши в вирі сонячних вітрів,
У сон-трави незримо переллється.

Григорій КОВАЛЬ.

ЗДАВНІХ давен, як тільки виникли рослини на землі, почали вони змагатися між собою за кращі умови освітленості, вологи, живлення. Адже відомо, що сонце, вода і радіючість ґрунтів — три кити, на яких тримається рослинний світ і без яких він не може існувати.

Щоб всіх примирити, цариця Флора дала кожній рослині своє вбрання, яке б допомогло їй пристосуватися до певних умов існування. Крім того, Флора утворила кілька держав — лісову, лучну, степову, болотну, водну і розселила рослини, визначивши для кожної своє місце.

Одного разу, перевіряючи свої лісові володіння, вона почула галасливе сперечання лісових квітів, які прагнули рости на сонячних галявинах.

— Ми найкрасивіші у лісі! Нас повинні освітлювати яскраві сонячні промені! — гомоніли рослинки з чудовими блакитними та рожевими квітами.

Флора замилювалася ніжністю і неповторністю своїх лісових красунь.

— Я дам вам стільки сонця, скільки ви захочете, — сказала вона. — Але при цьому ваше життя на землі стане дуже коротким. Ви будете

першими з'являтися навесні і прикрашати землю своїми чудовими різнокольоровими квітками. А потім я перетворю вас на невидимок.

Ось чому в наших лісах, на степових схилах, тільки-но починає сходити сніг, з'являються первоцвіти — перші посланці Флори.

Все це, звичайно, легенда, але вона досить вірно відображає біологічні особливості первоцвітів. Більшість з них — це багаторічні рослини (ефемероїди), що мають підземні видозмінені стебла у вигляді цибулин, бульб, кореневищ, які є справжніми коморами поживних речовин. Це дає змогу первоцвітам починати свій розвиток ще восени і продовжувати взимку, коли інші рослини спочивають. М'яка підстилка з опалого листя охороняє їх від замерзання. Природа надійно захистила їх бруньки та молоді пагони одягом у вигляді опушення.

Перші теплі промені, що прогрівають землю — сигнал для швидкого росту первоцвітів.

І якщо уважно спостерігати в цей час за ними, то можна помітити, що одні з них спочатку утворюють тільки квітки, а потім листки (мати-й-мачуха), у інших розвиток листків і цвітіння відбувається одночасно (проліски, ряст), а деякі цвітуть після того, як розвинуться листки (горицвіт).

За короткий проміжок часу, відведений первоцвітам для життя, треба стільки встигнути: привернути увагу комах-запилювачів під час квітування, утворити плоди з насінням і їх смачними придатками пригостити мурашок чи інших комах, які сприяють поширенню насіння, а головне — поновити запас поживних речовин у підземній коморі. Цю важливу функцію виконують зелені листочки та стебла рослин.

Потім у більшості первоцвітів надземна частина відмирає, а підземні структури — після короткого літнього спокою, знов починають рости і розвиватись.

Всі багаторічні весняні рослини мають пристосування для вегетативного розмноження — частинами кореневищ, бульб, цибулинок. Виростають вони із насіння, але при цьому мають набагато довший період розвитку.

Є серед первоцвітів однорічні рослини. Називаються вони ефемери (в перекладі з грецького слова «ефемерос» — одноденний, короткий). Після квітування вони утворюють насіння, з якого проростають наступного року.

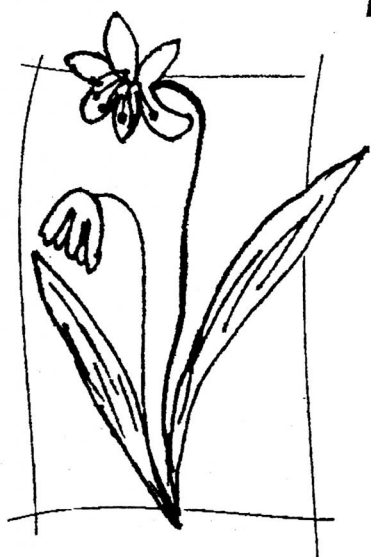
Таким чином, у первоцвітів є багато спільних рис. Але кожний їх вид є неповторним, своєрідним за особливостями будови, пристосуванням до певних умов проростання і корисними властивостями.

Про все це можна дізнатись з наступних розповідей.

Трав'яних яскраві килими

А як прийде весна та зазеленіють тра-
ви, а потім і квіти зацвітуть, — ой Боже ж
мій! Як глянеш кругом — то та гарна, а та
ще чудовіша!

Катерина БІЛОКУР.

Сині олі весни

У ВЕСНЯНИЙ танок цвітіння одними з перших вступають про-
ліски. В цей час листяний ліс нагадує дивну картину — ніби клаптики
блакитного неба впали на землю. На бурій ковдрі опалого листя різко
виділяється яскрава синь і зелень пролісків. Ось як влучно написав
про це ботанік, поет-лірик Анатолій Генів:

Дерева голі ще дрімають,
А проліски весну вітають,
І завітчали в голубінь
Гаявину і далечінь.
Їх пестить сонечко ласкаве,
Вони купаються в росі,
Красуючись в зеніті слави
Під спів пташиних голосів.
Ніколи спрага їх не мучить,
Коротка в них цвітіння мить.
А ліс могутній і дрімучий
Їх від негоди захистить.

Народні назви пролісків різноманітні: луківка, синетка, синій підсніжник, небесники, рястик, скороліски, зілля голубе. Наукова назва роду походить від давньогрецької назви цибулі морської — «сциллія», що в перекладі означає розділятися, розколюватися. І дійсно, цибулини-дітки легко відділяються від материнської.

У лісах Полтавщини зустрічається проліска сибірська або поникла (*Scilla sibirica* Haw.). Місцями цей вид утворює суцільний покрив. Рослина має лінійні листки і великі синьо-фіолетові пониклі квітки, що по одній або по кілька сидять на тоненькому стебельці. На час дозрівання насіння в коробочках квітконоси полягають. Ця проліска прийшла на Україну зі сходу (недарма зветься сибірською) і знаходиться у нас на західній межі свого поширення.

У північних і північно-західних районах області зустрічається проліска дволиста (*S. bifolia* L.). Рослина має завжди два широко-лінійні листки, що закінчуються ковпачкоподібною верхівкою. Квітки в неї голубі і зібрані у численні китиці на верхівках. Запилення відбувається за допомогою комах.

Проліски належать до родини лілійних. Розмножуються цибулинами-дітками і самосівом. Насіння розноситься лісовими мурашками, які ласують масляними придатками.

На початку літа після відмирання листків рослина переходить у стан спокою. Восени в цибулині починають розвиватися квітконосні пагони, а протягом зими під снігом формуються пуп'янки.

Проліска поникла вирощується в квітниках Західної Європи з XVII століття. Виведені її декоративні форми з різним забарвленням віночка. Розмножується вегетативно — цибулинками, а також насінням. Сіянци зацвітають на 3-й—4-й рік.

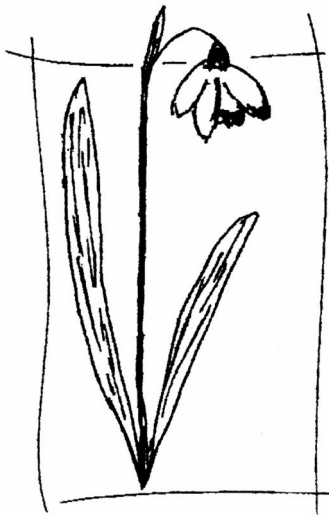
Слід відзначити, що висаджені на відкритому місці екземпляри пролісків поступово, через 4—5 років, випадають через задернованість та ущільненість ґрунту. В культурі рослини віддають перевагу пухким ґрунтам під пологом дерев і чагарників, де можуть жити протягом десятків років.

Проліски не тільки гарні декоративні рослини, а ще й ранньовесняні медоноси. Мають вони і лікарські властивості. З пролісків виготовляють препарат для лікування неврозів, неврастенії. Слід пам'ятати, що проліски отруйні. Вживання цибулин викликає нудоту, болі в шлунку, шкідливо впливає на нирки.

Кожної весни проліски безжально винищують, зриваючи на букети. Рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів проліски

дволисту і пониклу забороняється зривати, викопувати та продавати. Проліска поникла (сибірська) охороняється на значних площах в широколистяних лісах багатьох заказників, заповідних урочищ, пам'яток природи області, зокрема в Парасоцькому лісі Диканського району, у Вільшанському заказнику Полтавського району, в Морозівській та Мгарській дачах на Лубенщині.

Проліска дволиста рідше зустрічається на Полтавщині, переважно в лісах з участю граба. Як регіонально рідкісний вид на східній межі ареалу, охороняється в заповідному урочищі «Яри-Поруби», ландшафтному заказнику «Червонобережжя», на території ботанічної пам'ятки природи «Мгарська дача».

Символ надії

БЕРЕЗЕНЬ. Ще в лісі сніг. Лише вдень, коли пригріє сонце, де-не-де темніють таловини. Та ось з-під снігу, неначе маленькі списики, витикаються рослинки. Молоді листочки згорнені в трубочку, на верхівці утворюють вістря, що проходить крізь ґрунт, торішнє листя, сніг, оберігаючи квітку. А згодом — над двома зеленими листочками, на тонкому стебельці піднімається ніжна чисто-біла чудова квітка. У нас вона називається підсніжником, у чехів — сніженкою, в німців — сніговим дзвоником, у англійців — сніговою сережкою, у французів та італійців — снігопросвердлювачем. Наукова назва рослини — підсніжник білосніжний (*Galanthus nivalis* L.)

Одна із старовинних легенд оповідає, що в той час, коли перші міфічні люди були вигнані з раю, ішов сніг і Єва дуже змерзла. Щоб її зігріти і подати надію на кращі часи, кілька ажурних сніжинок перетворились в ніжні квітки підсніжника — провісника тепла.

Одна із співавторів цієї книги Олена Халімон пише про це так:

*Легенда каже, що сніжинки перетворились в ніжні квіти,
Щоб в Єви тугу розігнати, надію в душу поселити.*

І з того часу — так ведеться — «галянтусом» ця квітка зветься.

Тендітні квіти з порцеляни, посланці ранньої весни,
Ви вкрили землю скатертиною мережив, зітканих у сні.
Схилили біленькі голівки, гойдає вітер вас стиха.
Мені ж здається, що то вітер гойдає краплі молока.

Наукова назва роду — «галянтус». Вона походить від двох грецьких слів, які в перекладі означають «молочно-квітковий». Така назва зумовлена молочно-білим кольором квіток. Видовий епітет «ніваліс» означає «сніговий».

Властивість підсніжника швидко розвиватись під снігом відображена в таких народних назвах, як снігуронька, скорозріст, мугурянин, мартенка, колокоцей.

Витримати нелегкі випробування в житті квітам допомагає ціла система складних пристосувань: особливий хід фотосинтезу, який підвищує вміст цукру у клітинному сокові; велика в'язкість цитоплазми в клітині; надзвичайно економне випаровування; інтенсивне дихання.

Лінійно-ланцетні листки, підземна цибулина, плід коробочка — таку будову мають чимало весняних рослин, особливо з родини лілійних. Але погляньте уважно на квітку підсніжника — вона має свій секрет! Три зовнішні білі пелюстки та три внутрішні (вдвічі коротші із серцевидною виїмкою і зеленою плямою по краях) вгорі вкриті міцним зеленим капелюхом із зрослих чашолистиків. Така будова квітки характерна для представників родини амарилісових, до яких саме і належить підсніжник.

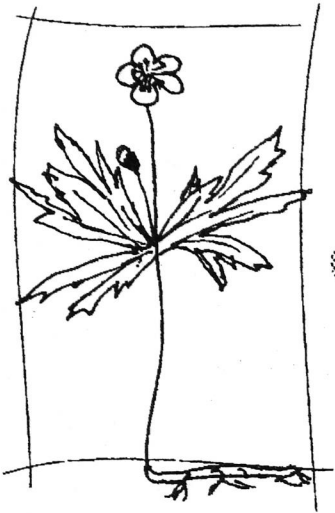
В кінці травня вся його надземна частина відмирає, лише під землею залишається невелика цибулина. Наступної весни вона дасть життя новій ніжній рослині, щоб принести на світ нові надії та радість.

Мало хто знає, що підсніжник білосніжний отруйна, але разом з тим цінна лікарська рослина і може використовуватись при хворобах нервової і м'язової систем.

Та й геологи придивляються до першої весняної квітки: там, де в ґрунті є марганець, ніби живі індикатори, виростають підсніжники... червоного кольору.

Підсніжник білосніжний введений в культуру з XIV століття. Відомо понад 50 його садових форм. Рослина невимоглива до ґрунтів. Розмножується вегетативно та насінням, яке висівають відразу після дозрівання. Сіянци зацвітають на 5-й рік.

Підсніжник — центрально-європейський вид, занесений до «Червоної книги України», потребує повної охорони. На Полтавщині він охороняється в заповідному урочищі «Яри-Поруби».

Квітка весняних вітрів

ВЕСНОЮ, коли посилюються вітри, в наших листяних лісах зацвітає ніжна рослина з жовтими квітками — анемона жовтецева (*Anemone ranunculoides* L.). Наукова назва роду походить від грецького «анемос» — вітер. Видову назву рослині дано за схожість її квіток з жовтецем.

Народні назви рослини — вітряк, козельці, жаб'яче зілля, сліпота жовта, куроліска.

Анемона жовтецева має тонке стебло, яке нахилиється від вітру. На кінці стебла — три трійчасто-розсічених листочки, які розходяться в різні боки з однієї точки. Звідси виходить тоненьке стебельце — квітконіжка, що закінчується золотисто-жовтими квіточками. Рослина має довге кореневище, яке лежить біля самої поверхні землі. Якщо кореневище навесні залишається без надземної частини, рослина гине. Ось чому не слід зривати анемону на букети.

Анемони в культурі розмножуються насінням, діленням кущів та частинами кореневищ. Насіння висівають зразу після достигання. Сіянци зацвітають на 2—3 рік.

Серед рослинних барометрів певне місце належить і анемоні жовтецевій. Квітки її розпускаються тільки в ясну погоду з 10 до 17 години, якщо пелюсточки закриті — чекай дощу!

Анемона жовтецева досить часто зустрічається в листяних лісах Полтавщини, особливо в дібровах.

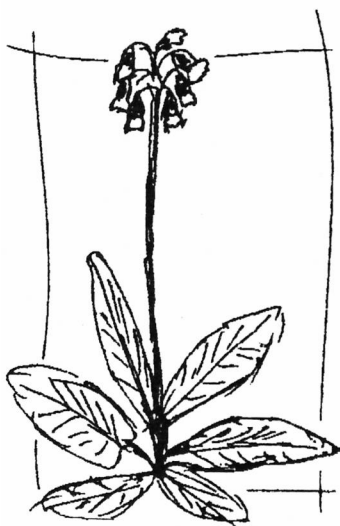
Рідна сестра анемони жовтецевої — анемона дібровна (*A. nemorosa* L.) зустрічається на Полтавщині дуже рідко в північній частині області (Гадяцький район) на південній межі ареалу. На відміну від анемони жовтецевої, вона має на верхівці поодинокі білі квітки, за що в народі її називають снігуронькою, проліскою білою, куроліскою. Народну назву «колопенька» рослина одержала за те, що зростає в лісах коло пеньків.

Анемона дібровна вимагає більш вологих ґрунтів, ніж анемона жовтецева. В культурі вид дуже мінливий, виведені форми з махровими квітами різного кольору.

Остепнені схили південних районів області прикрашає анемона лісова (*A. sylvestris* L.), яка має найбільш високе сизувате опушене стебло з поодинокими великими білими квітками. Як регіонально рідкісний вид охороняється в ландшафтному («Лучківський») та ботанічному («Скоробір») заказниках.

Анемони належать до родини жовтецевих (рос. лютиковых). Дійсно, вони люті, отруйні. Але здавна анемони жовтецеву та дібровну використовували при лікуванні подагри, паралічів, коклюшів завдяки наявності речовин, що мають болезаспокійливі та антиспазматичні властивості. Вчені вивчили хімічний склад рослин і відкрили їх цілющі властивості. Ці два види анемони багаті на камфору, вітамін С, бактеріцидні речовини. Недарма в народі говорять: квіт куроліски хворобу відверне, тіло зцілить і здоров'я поверне.

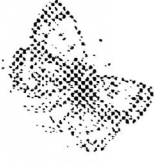
Анемони — справжні красуні наших лісів. Не зривайте, не нищьте ці рослини! Нехай вони щороку радують нас своїм цвітом.

Золоті ключики

СЕРЕД весняних рослин одним з найперших зустрічається в лісах Полтавщини первоцвіт весняний (*Primula veris* L.), який належить до родини первоцвітих. Наукова назва «прімула» означає «перший». Його завжди можна впізнати по безлистому стеблу, яке виходить з розетки прикореневих листків і на верхівці увінчане зонтикоподібним похилим суцвіттям з яскраво-жовтих квіток. За таку форму суцвіття рослину з давніх-давен в народі називають ключиками. Найбільш поширена українська назва «Петрові ключі» пов'язана з легендою, за якою апостол Петро впустив на землю золоті ключі від раю. Там, де вони впали на землю, виросла рослинка із суцвіттями ключиками.

А от давньогрецька легенда розповідає, що первоцвіт утворився із ключів богині весни — Фреї, яка їх загубила. Ось як поетично передає її Олена Халімон:

По лісу йшла богиня Фрея
 В намисті кольоровім.
 Вона несла весну в долонях
 І пахощі медові.
 Коли ж богиня нахилилась,
 Намисто те землі торкалось,
 І з нього сипались ключі —
 Та не прості, а золоті,
 Що землю відкривали
 І квітами вкривали.
 Легенда то чи так, байки,
 Все вкрито мороком віків...
 Проте, весною в ліс зайдеш
 І квіти-ключики знайдеш.

За трубчасті квітки первоцвіт в народі ще називають дзвінками; за колір квіток — жовтуха, медяник, буквиця жовта; за весняне цвітіння — веснівка, веснянка. Є й інші назви: лапи сорочі, сережник, зімля лісове, первенець лікарський.

А от стародавні греки йменували примулу додекатеоном, тобто квіткою дванадцяти богів. Саме стільки, згідно з грецьким міфом, прийшло їх до ложа юнака Паралилоса, котрого скувала тяжка хвороба. Як зарадити страдникові? Ескулап безпорадно розводив руками, богиня мудрості Афін опускала зіничений погляд. «Життя йому все одно не буде миле, — сказав Аполон, — тож перетворимо його на квітку, й нехай вона несе людям зцілення».

Отак з'явився на землі засіб від паралічу — «паралічна трава», як називають примулу в народі.

Первоцвіт весняний завжди широко застосовується для лікування хвороб дихальних шляхів, безсоння, головного болю та нервових розладів. Серед вітамінних рослин примула поступається тільки шипшині. Досить пожувати два її ніжних листочки, щоб навіть дорослій людині втамувати добову потребу в аскорбіновій кислоті.

Цікаво й те, як розташовані листочки рослини. Адже всю дощову воду вони спрямовують до кореневища. Доки молоді, вони кучеряві (звідси ще одна назва рослини-баранчик), а старі стають гладенькими, бо вже немає потреби заощаджувати вологу.

Первоцвіт здавна культивують як прекрасну весняну декоративну рослину. Особливо це полюбляють робити мешканці Великої Британії, адже первоцвіт весняний — їх улюблена квітка. Англійці не тільки вирощують її, а й дарують найбільш улюбленим людям, беруть з со-

бою в подорожі як оберіг. Цікаво, що мешканці Швейцарських Альп теж мають первоцвіт за оберіг, який приносить щастя. Коли вони відправляються в далекі мандри, то везуть із собою цю рослину як спомин про батьківську оселю, як слов'яни — грудочку рідної землі. Створено безліч різноманітних садових форм із простими і махровими квітами різних кольорів і відтінків. Щоб завжди мати під рукою зелень для салату і засіб від багатьох хвороб, достатньо посіяти на грядці насіння первоцвіту, зібране в лісі.

Як регіонально рідкісний вид (на південній межі ареалу), первоцвіт весняний охороняється в заповідних урочищах «Яри-Поруби», «Крупницьке», ботанічних заказниках «Скоробір», «Драбинівський», в Диканьському регіональному ландшафтному парку.

Гусяча цибулька

Ліс стоїть ще зовсім роздягнений, на землі минулорічне листя, гілочки. Та придивіться уважніше — вже з'явилися перші вісточки квітня, а серед них — тоненькі стеблинки, які на верхівках несуть жовті квітки зірчастої форми, за що й отримали українську назву — зірочки жовті (*Gagea lutea* (L.) Ker.-Gawl.). Коли віночок закритий, квітки непомітні, тому що ззовні вони зеленого кольору. І раптово спалахують зірочки — це розкрились пелюстки віночка, які зсередини яскраво-жовтого забарвлення. Квіти зірочок дуже ніжні, витончені, нагадують мініатюрні жовті лілії. Це не випадково, бо вони з родини лілійних.

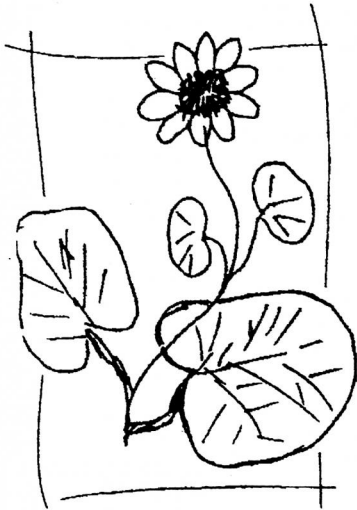
Своєю ранньою появою рослинка зобов'язана підземним цибулинкам, що збереглися в ґрунті з минулого літа.

Ця рослина має й іншу назву — гусяча цибулька. І дійсно, її поживними стебельцями люблять ласувати гуси навесні. Відомі ще деякі народні назви: гусятник, жовті підсніжні дзвіночки.

Цікаво, що зірочки можна зустріти іноді у полі, прямо на теплій від весняного сонця землі. Здається, що ніжні жовті квіточки слуха-

ють величальні пісні жайворонків. До бур'янів зірочки не належать, скоріше — це незвані гості з лісу. Саме в листяних лісах, штучних насадженнях зірочки зустрічаються по всій Полтавщині.

Дрібні квіти зірочок створюють досить мальовничу картину, тому з успіхом можуть бути використані у квітникарстві.

Знайомі незнайомка

РИТМ міського життя відгороджує людину від природи, їй нечасто доводиться милуватися буянням рясту, пролісок, інших первоцвітів наших лісів. Але, коли у парках і скверах з'являються золтаво-жовті блискучі квітки пшінки весняної, місто сповнюється особливим весняним світлом.

Ось як про це написав український поет Петро Василенко:

*Причепурилась пшінка весняна —
Запнулася жовтенькою хустинкою...
Цвітуть веснянки на обличчі дня!*

А яким же чином вона потрапила у міста, адже це — типова лісова рослина, яка одна з найперших викидає листочки під снігом та тогорічним листям? Виявляється, пшінка весняна є природним компонентом багатьох лісопарків і зберігається там завдяки невибагливості та властивості швидко розростатись, особливо після перекопування газонів. Взагалі ж пшінка весняна досить поширена в листяних лісах і насадженнях Полтавщини.

Крім гарного квітування, пшінка — ще й цікавий об'єкт для спостереження. Ця багаторічна рослина з родини жовтецевих, як і багато інших представників цієї родини, має яскраве-жовте забарвлення пелюсток і стелиться по поверхні ґрунту невеликим стеблом з округлими листочками, утворюючи суцільні килими. Під землею у неї знаходиться справжня комора поживних речовин — бульбокорені. Саме вони і дали латинську назву рослині — *Ficaria verna* Huds.

(«фікарія» від слова «фікус», яким називали винну ягоду (фігу), видо-ва назва «верна», в перекладі — весняна).

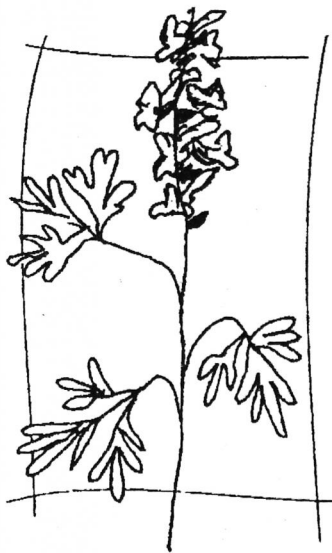
Численні народні назви вказують на особливості будови, місцезростання та використання пшінки: барабольчик, жабник, заячий салат, салатник чистяк, пшеничка.

Квітки пшінки в дощову погоду і на ніч закриваються: так рослина зберігає тепло, а пилок захищає від вологи. Закриті квітки майже непомітні, бо ззовні вони мають зелені чашолистки.

Пшінку весняну любляють комахи. Та ось що дивує: розмноження рослини відбувається головним чином не насінням, а спеціальними виводковими бруньками і бульбокоренями. Виводкові бруньки сховані у пазухах листків. Коли листки зів'януть, бруньки випадають назовні і разносяться вітром або водою на великі відстані.

Молоді пагони і листки пшінки до її зацвітання являють собою смачний і вітамінний продукт, який можна використовувати для приготування салатів і супів. Проте після квітування, рослина стає отруйною, її вживання може призвести до тяжких наслідків.

Та це лише деякі секрети цієї добре відомої всім рослини. Якщо придивитися уважніше до знайомої незнайомки, вона відкриє ще багато нових таємниць.

Чубата квітка

МАСОВЕ цвітіння рясту — картина неймовірної краси. Над морем трійчасто-розділених зубчастих зелено-сизуватих листків здійснюється справжнісінька повінь суцвіть-китиць з бузковими квітками, які мають приємний витончений аромат меду з ванілю. От як вірно, зі знанням біології і екології, передає це вірш «Ряст», написаний відомим українським поетом Миколою Луківим:

Після дощів і холодів
У чорноліссі ряст зацвів
Допоки ще дерева голі,

А світла і тепла доволі,
Йому потрібно поспішати,
Аби устиг одквіткувати.
Бо у весни свої закони,
І вибухнуть безлисті крони
Зеленим листям в небеса —
Прийде нова пора й краса.
Тож ряст квітує буйно й рясно,
Він одцвісти повинен вчасно,
Щоб поступитись квітам іншим —
І яскравішим, і пишнішим.

Українська назва «ряст» говорить сама за себе: ця рослина ніколи не росте поодинокими екземплярами, а утворює в лісах рясні килими.

Наукова назва роду походить від грецького слова «корідалюс», що в перекладі означає «чуб» (або чубчик жайворонка). Це пов'язано з тим, що дві внутрішні пелюстки квітки утворюють щось схоже на ковпак, який захищає тичинки та маточку. Верхня пелюстка має довгу шпорку, в яку захований нектар. З цим пов'язана німецька назва рослини, яка в перекладі означає «шпорець жайворонка». Народні назви: коники, кокірчики, кукурічки, півники, чобітки.

Легенда розповідає, як виникла квітка рясту. Жила в лісі відьма, що дуже любила поспати. Тільки вона задрімає, півень починає кукурікати. Розсердилася вона на нього і перетворила на квітку-ряст. З іншої легенди дізнаємося про жайворонків, які посварилися між собою і затіяли бійку в лісі. Все закінчилося тим, що вони погубили свої шпорці та чуби, які попадали на родючий лісовий ґрунт і проросли гарними весняними квітками.

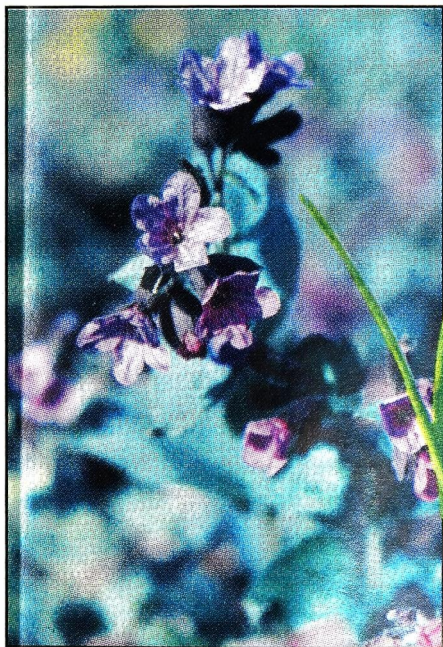
В народі існувало повір'я: якщо недужа чи стара людина дочекається пори цвітіння рясту, значить вона одужає і ще житиме, принаймні, до наступної весни. Ось чому в Україні повелось, що навесні дівчата і парубки ходили в ліс, там топтали ряст і приспівували:

Топчу, топчу ряст, ряст,
Бог здоров'я дасть, дасть.
І ще буду топтати,
Щоб на той рік діждати!

В минулому збиралися люди гуртом, йшли до лісу, співали, веселилися і милувалися красою рястового килиму. В наш час чомусь втрачені ці добрі традиції, а панують інші. За останнє десятиріччя

Зірочник лісовий

Медунка темна

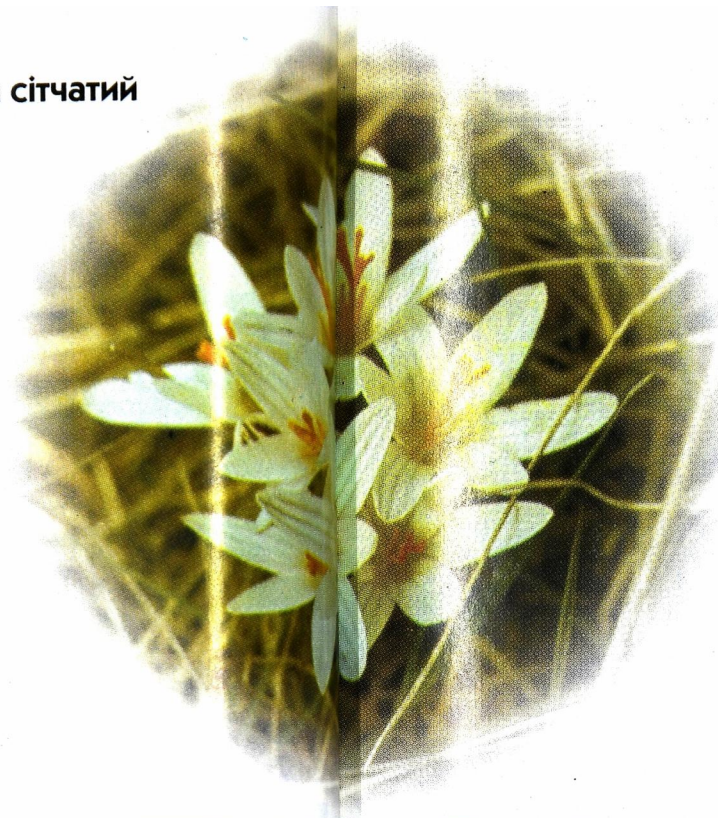
Пшінка весняна

Рябчик руський

**Тюльпан
дібровний**

Шафран сітчатий

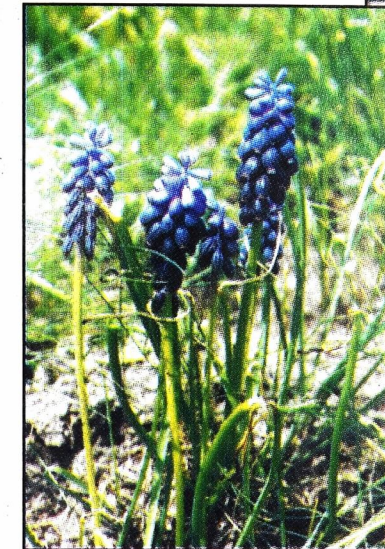
Гіацинтик
блідий

Белевалія
сарматська

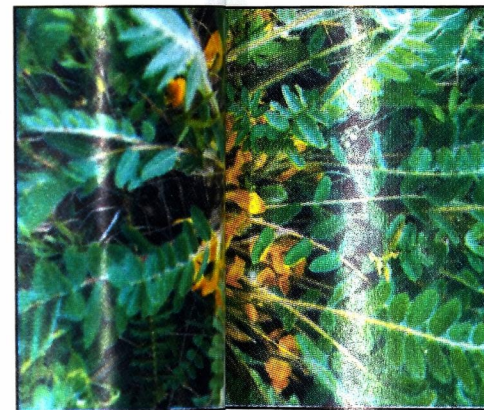

Мигдаль степовий

Гадюча цибулька
занедбана

Сон чорніючий

Астрагал
пухнастоквітковий

Горицвіт весняний

Півники карликові

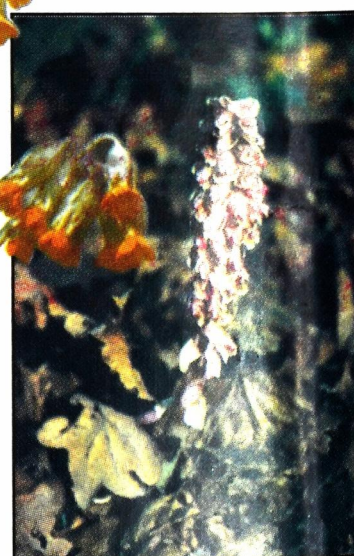
Чина весняна

Конвалія травнева

Первоцвіт весняний

Петрів хрест лускатий

зменшилась чисельність рясту на Полтавщині внаслідок масового збору його на букети під час квітучання. Це дуже негативно відбивається на розвиткові рослини, гальмує поновлення пагонів, які щорічно виростають з підземної бульби. Бульби рясту ущільненого (*Corydalis solida* (L.) Clairv.) знаходяться в ґрунті неглибоко (до 5 см) і легко вириваються разом з рослинами при збиранні пагонів з суцвіттями. Всі види рястів легко вирощуються із свіжого насіння. Сіянци квітнуть на 2-й — 4-й рік.

На Полтавщині в листяних лісах по Ворсклі, Пслу, Сулі зустрічається три види рясту. Всі вони відносяться до родини руткових. Найбільш поширений — ряст ущільнений, який має щільне суцвіття з бузкових квіток. Рідше в листяних лісах зустрічаються ряст Маршалла (*Corydalis marshalliana* Pers.), який майже втричі перевищує за розмірами ряст ущільнений і має великі блідо-жовті квітки. Ареал цього виду зосереджений у східній частині України. Охороняється на території Диканського регіонального ландшафтного парку. Ряст порожнистий (*Corydalis cava* (L.) Schweigg. et Koerte) має підземну порожнисту бульбу, а на верхівці довгі китиці пурпурових, білих чи рожевих квіток. Як регіонально рідкісний вид, охороняється в лісах заповідного урочища «Яри-Поруби» та у ландшафтному заказнику «Лучківський».

Отже, ряст — цінна декоративна, медоносна, лікарська рослина.

Кольорові метелики

У ЛИСТЯНИХ лісах наприкінці квітня серед зеленого буяння травостою добре помітні яскраві квітки чини весняної (*Lathyrus vernus* (L.) Bernh.). Рослина виділяється досить високим (до 50 см) стеблом, складними парнопірчастими листками і суцвіттями китицями із різнокольорових квіток.

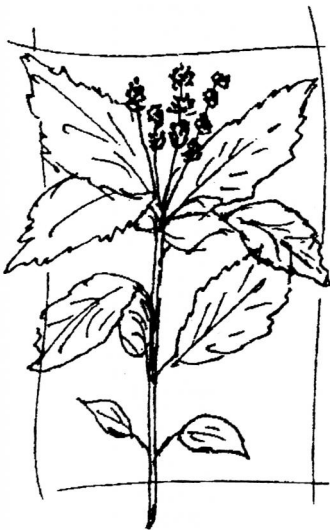
Наукова міжнародна назва роду «латірус» утворена від грецьких слів «ла» і «трус», що в перекладі означають «дуже буйний», «невгамовний». І, дійсно, чина весняна розвивається досить швидко: тільки-

но з'явилися молодесенькі пагони, а вже через тиждень починається масове цвітіння. Квітки під час розкриття малиново-пурпурові, потім стають синіми, а ті, що в'януть, — синьо-зеленими. Це спричиняє сильний кольоровий ефект, спрямований на приваблювання комах. У квітках чини багато нектару. Здебільшого він виділяється вранці та ввечері.

Якщо розглянути квітку чини, то можна побачити, що вона схожа на квітку гороху, квасолі, бо вони родичі з родини бобових. Такі квітки називають метеликовими; їх пелюстки, зростаючись, утворюють човен, парус та весельця. Тому в народі чину весняну називають горошком весняним, горохом диким, горобиним горохом, горошником лісовим, горохом заячим, масляною весняною, черевичками, сердешною травою.

Після відцвітання зав'язуються плоди — боби, які з тріском розкриваються. Стулки бобів спіралью закручуються і викидають насіння на досить велику відстань.

Як і багато інших рослин з родини бобових, чина весняна — корисний вид, який має цінні кормові, медоносні, лікарські якості. На Полтавщині розсіяно зустрічається в широколистяних лісах вздовж річок Ворскли, Псла, Сули.

Чужий серед своїх

Є СЕРЕД родини молочайних рослина — «вигнанець», чужа для багаточисельної дружинної сім'ї — переліска багаторічна (*Mercurialis perennis* L.). Весь рід перелісок обділений природою — в них немає молочного соку, який характерний для представників їхньої родини.

Ця дивовижна рослина зустрічається в наших широколистяних лісах досить часто по всій території області, її розвиток починається восени і продовжується взимку під снігом. Навесні переліска швидко виростає, утворюючи досить високі пагони з багаточисленними блискучими листками і квітконосами.

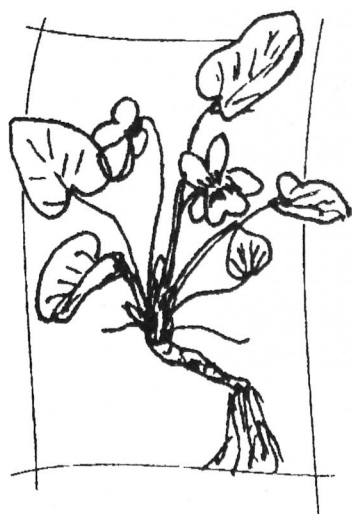
Навіть і серед первоцвітів, які мають яскраві квітки, переліска є чужою. Бо квітки у неї безпелюсткові, з дрібними жовто-зеленими чашолистиками, непоказні і навряд чи привернуть увагу людини. Але якщо пильніше придивіться до рослини, то можна побачити, що чоловічі і жіночі квітки «проживають» на різних екземплярах. Запилення квіток відбувається вітром, поки крони дерев ще голі. Переліска швидко розмножується і за допомогою кореневищ, тобто вегетативно, утворюючи жіночі і чоловічі зарості одноставних рослин.

Всі представники родини молочайних отруйні і за різноманітністю отруйних речовин займають перше місце серед інших квіткових рослин. У давні часи переліска вважалась цінною лікарською рослиною. Але зараз цей стародавній лікувальний засіб забутий. Це дуже отруйна рослина, що вражає в першу чергу органи травлення, нирки.

Про ці властивості переліски свідчить і її міжнародна назва «меркуріаліс», що в перекладі з латини означає «ртуть». Цілющі властивості переліски багаторічної потребують вивчення.

Рослина має різні народні назви: бажана трава довгорічна, квітень, курзілля, повертень, хвастник тривалий, щир-зілля, синевороть. Остання вказує на цікаву властивість переліски при висиханні набувати синього або фіолетового кольору.

В природі зайвого нічого немає, як і ці зелені островці серед весняного райдужного розливу.

З атпашна фезя

ТАК з давніх-давен називали фіалку запашну (*Viola odorata* L.), яка рано навесні пробуджує все живе своїм надзвичайно приємним і солодким ароматом. Належить вона до родини фіалкових і під час цвітіння приваблює увагу багатьох художників своєю про-

стотою і довершеністю. Вона була і є улюбленицею поетів і композиторів. Ось тільки декілька прізвищ великих людей, улюбленою квіткою яких була квітка фіалки: мандрівник, географ і натураліст Олександр Гумбольд, композитор Імре Кальман, акторка Сара Бернар, поети: Персі-Біші Шеллі, Вільям Шекспір, Володимир Сосюра. Видатний російський письменник Іван Тургенєв під час лікування у Вісбадені кожен ранок прогулювався із букетом духмяних фіалок.

А от видатний німецький поет Вольфганг Гете навіть висівав насіння цієї рослини у околицях міста Веймара. За таку його любов до фіалок німці називають їх «квітами Гете».

Квітка фіалки стала символом династії Наполеонів, емблемою його прихильників.

Люди завжди виділяли чудову за формою і ароматом квітку фіалки.

Так у прадавні часи вона була емблемою міста Афіни. У часи древнього Риму зображення фіалки на сіцилійських монетах підкреслювало державну владу. А у Франції на початку XIV сторіччя відита із золота квітка фіалки вважалась найвищою нагородою.

Цікаво, що така традиція незабута і нині. Достатньо нагадати про те, що національною квіткою декількох штатів США являється фіалка. Це зокрема стосується Вісконсину, Іміноїсу, Нью-Джерсі.

Міжнародна назва роду «віоля» походить від назви цієї рослини у давніх римлян і греків. Згідно легенди одна з прекрасних дочок Атласа — Віола, страждаючи від пекучого проміння бога Аполлона, звернулась до Зевса з благанням про допомогу. Зглянувшись над бідолохою, той перетворив її на маленьку квітку й заховав у затишку небесних кущів. Ось так з'явилась ця квітка на землі.

А є ще одна легенда, яку так стисло і вдало передав український поет Федір Малицький:

*Легенда давня досі твердить нам,
Неначебто Іон, дочка Титана,
Схилилась над Ахілом, що вмирав,
Своїм плащем герою очі вкрила.
За це старі боги, як добрий знак,
Іон перетворили на фіалку.
З тих пір фіалка, синя і маленька,
По всій землі між травами цвіте,
Очима лагідними милосердя,
Зарошена й смутна, чарує нас.*

Народні назви — бешенник, кінські копитця, підліска, фіалка благовонна, фіявка — відбивають характерні особливості будови, місцезростання та використання рослини.

Зустрічається фіалка запашна на галявинах, відкритих ділянках лісу, схилах. Невисокі рослини мають округлі листочки з прилистками, за що її називають у народі кінськими копитцями. Синьо-фіолетові, іноді білі квіточки мають шпорець, в якому нагромаджується нектар. Комаха, сідаючи на квітку, просовує свій хоботок у незвичайне вмістилище нектару і ласує солодощами.

Дуже швидко фіалка запашна розмножується вегетативно, утворюючи надземні пагони, здатні укорінюватись у вузлах. Ось чому ця рослина завжди росте куртинами.

Не всім відомо, що фіалка належить до рослин-барометрів. У вологу погоду її квітконіжки вигинаються і квітка ховається під листок, зберігаючи пилок від намокання. Вигляне сонечко — і фіалки знов тягнуться до світла, а листочки їх скручуються, захищаючись від надмірного випаровування.

В листяних лісах росте рідна сестра фіалки запашної — фіалка дивна (*Viola mirabilis* L.), яка більша за розмірами і має великі блідо-фіолетові квітки. А чим вона дивна? Особливістю рослини є те, що її великі квітки, як правило, безплідні. Плоди з насінням утворюються з дрібних непоказних, незапашних квіток, що розвиваються біля поверхні ґрунту. Вони, навіть, не розкриваються, а самозапилюються в бутоні. Таке диво зумовлене пристосуванням до умов існування, адже під покривом густого лісу комахи не помічають маленьких квіточок, тому доводиться вдаватися до хитрощів.

На Полтавщині обидва види фіалки — невід'ємні компоненти трав'яного покриву широколистяних лісів.

Часто фіалку запашну можна зустріти в наших парках. Нерідко люди, знаючи про цілющі властивості цієї рослини, зривають пагони фіалки з лікувальною метою. Всім треба пам'ятати, що збирати лікарські рослини в зелених зонах міста та приміських районах небезпечно для здоров'я внаслідок забрудненості цих територій промисловими відходами та загазованості повітря.

Фіалка запашна має багато декоративних садових родичів, виведених квітникарями-селекціонерами. До них належать відомі всім братки (рос. «анютины глазки»).

Не забувай, любий читачу, заповіді поета XVI століття Наапета Кучака: «Кохай фіалку — то єство ласкаве і духм'яне». А отже, збирайте її насіння і сійте, як це робив великий В. Й. Гете. Фіалка виросте, зацвіте і напоїть все навкруги неповторним ароматом, стане окрасою вашого весняного саду.

Рослина- хамелеон

У КВІТНЕВОМУ рушничку багато кольорів. Від кожної весняної квітки по кольору, а ось від медунки темної (*Pulmonaria obscura* Dumort.) — аж п'ять! Диво-дивне, а не квітка!

Коли серед весняного буяння з'являється медунка з родини шорстколистих, здається, що в лісах загорілася святкова ілюмінація на честь щедрої весни.

На стеблинці кожної окремої рослини суцвіття нагадують мініатюрний букетик з пурпурових, рожевих, фіолетових, блакитних і синіх квіточок. Їх забарвлення обумовлює рослинний барвник, який змінює свій колір в залежності від середовища: у кислому він червоний, у лужному — синій. Пуп'янки та квітки, що починають цвітіння, рожеві. Це своєрідний сигнал для комах-запилювачів: у рожевих і червоних квітках є нектар. Запилені квітки набувають синьо-фіолетових відтінків. Тоді пролітай, комахо, далі — ти вже запізнилась!

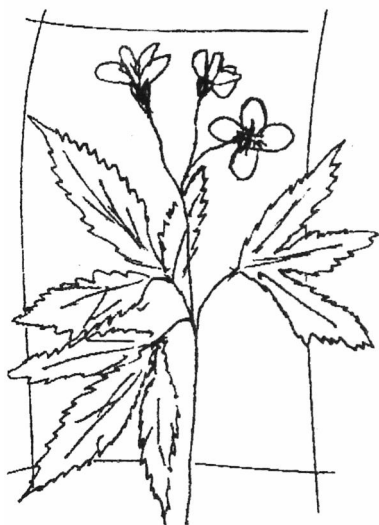
За різний колір квіток у суцвітті рослина отримала народні назви — брат і сестра, сватки, а за трубчасту форму квіток — весняні дзвоники. Медушником, медунчиками, медовиком називають медунку темну за чудові якості весняного медоносу.

А назва «трава легенева» схожа за значенням на наукову «пульмонарія обскура», що в перекладі з латинської мови означає «легені» та «неясна», «темна». У медицині медунка здавна широко використовується як пом'якшувальний засіб при легневих захворюваннях.

Ще одну загадку має в собі медунка. Влітку, в тінистих прохолодних місцях під листяними деревами вже немає барвистого килиму квітучих рослин. Тут зростають тінелюбні та тіневитривалі рослини. І серед них часто трапляються великі темно-зелені листки з широкояйцевидною пластинкою на довгих крилатих черешках. Вони шорсткі на дотик від великої кількості ворсинок. Ця особливість вказує, що, напевне, це рослина з родини шорстколистих. Перекопатися в цьому остаточно можна лише розглянувши квітку. Але скільки б ви не шукали, влітку ніяких квіток біля темних листків не

знайдете. Квітконосні пагони утворюються тільки весною. За зовнішній вигляд прикореневих листків медунку в народі ще називають «володим язиком». Ці літні листки виконують дуже важливу функцію: виробляють і постачають запас поживних речовин у кореневище, щоб навесні наступного року квітки медунки прикрасили рушничок весняного лісу.

Досвідчені квітникарі радять звернути увагу на декоративні якості медунки. Її давно вирощують в садах, парках, на присадибних ділянках.

Лісові Зубнічки

НЕЧАСТО в лісі можна зустріти цю ніжну, скромну квітку — зубницю п'ятилисту (*Dentaria quinquefolia* Bieb.), бо вона стала рідкісною. Її бузково-рожеві пелюстки, розташовані у віночку хрест-на-хрест, вказують, що вона з родини хрестоцвітих (або капустяних). Стрункі пагони з вирізьбленими листочками та верхівковими квіточками виділяють зубницю з барвистого килиму лісових рослин.

Наукова назва роду походить від латинського слова «дентарія», що в перекладі означає «зуби». Це пов'язано із зубчастою формою пелюсток. Видова назва — п'ятилиста — стосується особливої форми листової пластинки.

Народні назви рослини: зубовий корінь, зубачка, живець.

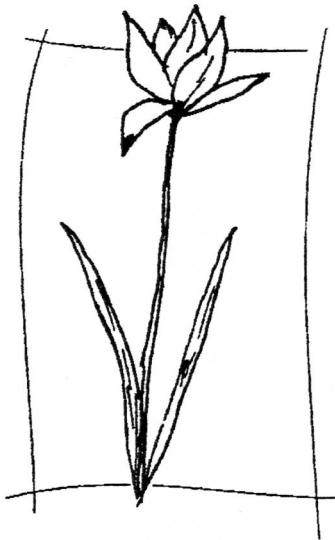
Зубниця п'ятилиста — багаторічна рослина, у якої під землею знаходиться повзуче м'ясисте кореневище. Воно призначене для вегетативного розмноження. Тому в лісі зубниця росте, як правило, не поодинокі, а утворює багаточисленні родини. Перші квітки розкриваються всередині квітня, а потім, поступово, на верхівці пагону утворюється невеликий ніжний букет. Квітування зубниці відбувається лише при достатньому освітленні у лісі. Тому вона краще почуває себе на галявинах і узліссях широколистяних лісів.

Листяні ліси в околицях Полтави та Диканьки прикрашає не тільки зубниця п'ятилиста, а і її родичка — зубниця бульбиста (*Dentaria*

bulbifera L.). Вона відрізняється тим, що в пазухах верхніх листків знаходяться блискучі чорні бульбочки-цибулини для вегетативного розмноження. Обидва види декоративні, тому знищуються на букети. При цьому легко пошкоджується кореневище рослини, що призводить до її відмирання. Але не пройде і півгодини, як зірвані рослини в'януть і втрачають свою красу.

Слід запам'ятати: цією рослиною можна милуватися лише в природі!

Зубниці охороняються в ботанічному заказнику «Розсошенський», на території ботанічних пам'яток природи «Морозівська» і «Мгарська» дачі, «Барвінкова гора» та Диканського регіонального ландшафтного парку.

Син дібров

В ДАЛЕКОМУ минулому на території Полтавщини шуміли віковічні широколистяні ліси, основною деревною породою в яких був дуб звичайний. Тому і називались вони дівровами. Та гірка доля спіткала їх. Приходила людина в ці місця і відвойовувала у природи ділянки землі, викорчовуючи праліси. Роки війни теж викарбували свій слід у долі вікових дівров. Про них сьогодні нагадують лише поодинокі крислаті велетні-дуби, що охороняються як пам'ятки природи, та мізерні ділянки вікових лісів — унікальних природних скарбниць. Саме в таких лісах найчастіше і зустрічається чудова весняна рослина — тюльпан дівровний (*Tulipa quercetorum* Klok. et Zoz).

А красень цей знайшов притулок тут, —
Під шатами старих дубів крислатих,
І ніжно голову свою схилив,
Неначе він у чомусь завинив.
У сині килими весни вдивляється
Тюльпан дівровний,

І в цю строкату гаму барв ясних
Привносить колір свій — яскраво-жовтий.

Цікаво, що більшість тюльпанів полюбують сонячні простори степів, відкритих ділянок. А тюльпан дібровний добре почуває себе на багатому поживними речовинами ґрунті під широким пологом лісу. Що стосується нестачі світла, то до умов затінення рослина добре пристосувалася — як у більшості лісових первоцвітів квітнування відбувається до повної появи листя на деревах.

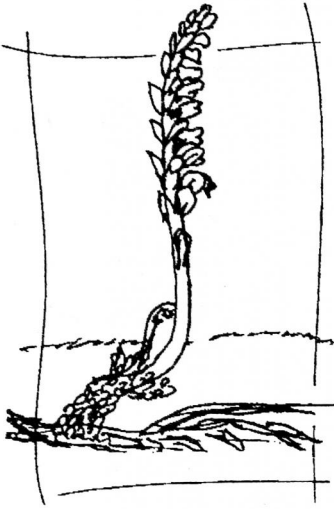
Свою родову назву тюльпан одержав від турецького слова «тюрбан», що означає головний убір турків. І, дійсно, рослину прикрашає яскраво жовта квітка, яка з'являється у середині квітня.

В цей час куртини тюльпану дібровного спалахують золотистими вогниками. Декоративний вигляд має рослина і під час плодоношення, коли утворюється тригранна коробочка з насінням. Ці ознаки вказують, що тюльпан належить до родини лілійних.

В наш час ареал тюльпану дібровного різко скоротився внаслідок порушення його місць зростання. До цього призвело вирубування лісів, витоптування. Але найбільшої шкоди завдає тюльпану масове знищення під час квітнування. Зриваючи золотаву квітку, слід пам'ятати, що без стебла і листя цибулина не зможе поповнити запас поживних речовин: на наступний рік з'являться тільки листочки, а для утворення квітки у рослини просто не вистачить сил. Через це відбувається поступове виродження рослини в типових місцях зростання, а тому все менше в наших лісах та лісопарках квітучих тюльпанів. І потрібно чекати не один рік, щоб відновилося цвітіння цієї чудової весняної рослини.

Подекуди можна зустріти тюльпан дібровний в наших парках та зелених зонах міст і селищ. Це свідчить про те, що колись на цьому місці буяли славетні віковічні діброви.

Тюльпан дібровний, як рідкісна рослина, занесений до «Червоної книги України». На Полтавщині поширений в широколистяних лісах на вододілах та схилах балок річкових долин Ворскли, Псла, Сули, Хоролу. Охороняється в заповідному урочищі «Вільшани» Полтавського району, на території Диканського регіонального ландшафтного парку, Мгарської та Морозівської дач, в масивах широколистяних дібров лісового («Іскрівський»), ботанічних («Драбинівський», «Довгораківський»), ландшафтних («Балка Широка», «Лизняна балка») заказників, у заповідному урочищі «Сокільське».

Рослина-невидимка

ВЕСНЯНИЙ ліс повний таємниць. Серед яскравого килиму пролісок, рясту, анемон можна зустріти загадкове явище: піднімаються із землі товсті, кошлаті паростки блідо-рожевого кольору товщиною у палець. Придивишся — наче рослина, ще й з квітками, та зовсім не зелена. Це — петрів хрест лускатий (*Lathraea squamaria* L.) з родини ранникових. Чудернацька рослина — і за зовнішнім виглядом, і за назвою.

Надземна частина рослини з'являється на білий світ ненадовго з єдиною метою — запилюти квітки. Ні з яким накопиченням поживних речовин за допомогою повітря та сонячної енергії вона не пов'язана. Зігнуте біле тіло рослини зовсім не має хлорофілу не тільки в стеблі, а й в листочках. Та й чи можна назвати листям білуваті лусочки, розміщені навіть на підземній частині рослини — кореневищі?

Кореневище дуже розгалужене, проникає під землю на значну глибину і може досягати великих розмірів, зберігаючись декілька років. Бокові стебла супротивно відходять один від одного тому здається, що ця пара утворює хрест. Та і лусочки теж розміщені перехресно. Ось і називають незвичайну рослину петрів хрест. Подекуди можна почути й інші назви рослини — потаєнниця, цар-трава, лускатий корінь.

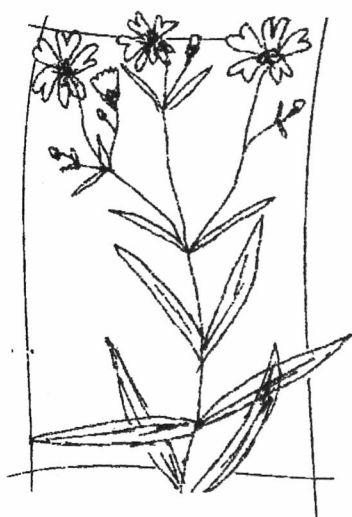
Яким же чином живиться рослина? Відповідь підкаже саме кореневище. Воно, неначе біла луската гадюка, звивається в ґрунті, за що і прозвали рослину «лускатником». Кореневище «шукає» під землею рослину-хазяїна, стикаючись з якою утворює спеціальні потовщення — присоски, і починає паразитувати. «Нападає» петрів хрест на корені багатьох листяних дерев, але найулюбленіші з них — ліщина, липа, дуб, вільха. В заростях цих порід найчастіше оселяється лускатий корінь, з'являючись із землі навесні, щоб до появи листяного шатра та масового квітування інших рослин «сподобатися» комахам.

Біле стебло виносить багато дрібненьких рожевих квіточок, які тісно притиснуті одна до одної. Джмелі та бджоли запилюють їх, прилітаючи за солодким нектаром. Але буває і так, що комахи не

відвідали рослину, тоді, почекавши деякий час, суцвіття видовжує свої тичинкові нитки, після чого буде користуватися послугами вітру. Запилені квіточки відпадають, даючи місце дозріваючим коробочкам з великою кількістю насінинок величиною з макове зерно. Потрібно багато насіння, щоб паростки петрова хреста знайшли чужі корені і пристосувалися до них. Важко вести рослині підземні пошуки. Та ось потрібні корені знайдено, і рослина-паразит одержала доступ до чужих комор поживних речовин. Тепер дереву нести цей хрест не рік, не два — бо рослина багаторічна!

Дасть петрів хрест початок новому поколінню — і закінчується життя його надземних пагонів, які засихають, не залишаючи після себе ніяких слідів. Рослина на довгі місяці ховається під землю. А в деякі роки і зовсім не з'являється, навіть, весною. Справжня рослина-невидимка!

На Полтавщині петрів хрест розсіяно зростає в широколистяних лісах, наприклад, у Розсошанському та Диканьському лісництвах.

Трав'яна зірка

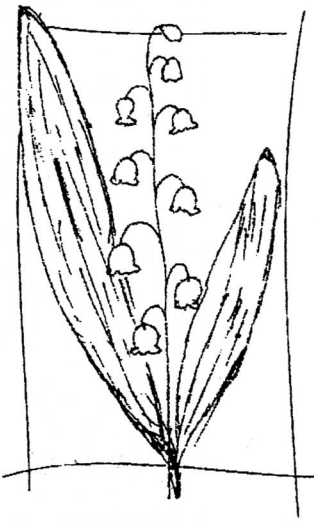
КОЛИ молоді листочки з'являються на деревах, серед трав'яного покриву листяного лісу в травні можна побачити зелені островки, прикрашені білими зірчастими квітками. Це багаторічна рослина — зірочник лісовий (*Stellaria holostea* L.). Її можна впізнати по вузьким ланцетовидним листочкам, розташованим супротивно на висхідному стеблі. На початку травня з'являються білі квітки-зірочки з п'ятьма, майже до половини надрізнаними, пелюстками. Запилюються вони комахами, іноді ж відбувається самозапилення. На ніч квітки схиляються донизу, рятуючи пилок від вологи. Плоди зірочника — кулясті коробочки.

В перекладі з латинської мови назва роду «стеллярія» означає «зірка» і, як ви здогадались, відображає форму квіток.

Народ не обійшов увагою цю чудову лісову рослину і дав їй чисельні назви: білило, вівчик, жива трава, конопляник, нехворощ, трав'янка та інші.

Підсніжною травою зірочник лісовий називають за те, що виходить він з-під снігу зеленим. Сердечною травою звать рослину через використання її в народній медицині при лікуванні серцевих захворювань. Цікаво, що застосовували зірочник і для різних магичних обрядів під назвою «совине» або «приворотне зім'я».

Зірочник лісовий першим у весняний час представляє родину гвоздичних. Він часто домінує в трав'яному покриві, а тому утворює типові угруповання в широколистяних лісах Полтавщини.

Лілія долини

ОСОБЛИВО святкова пора в лісі настає, коли зацвітає конвалія звичайна (*Convallaria majalis* L.), і повітря наповнюється духмяним п'яним ароматом. Недарма ця чарівна рослина оспівана в казках і легендах. В українському фольклорі є цікава розповідь про квітки конвалії. В ній говориться, що вони — застиглий сріблястий щасливий сміх лісової русалки Мавки, яка вперше відчула радість великого щирого взаємного кохання. В німецьких казках розповідалось, що в квітках конвалії живуть маленькі крилаті істоти — ельфи. У багатьох народів конвалія є символом оновлення, вірності, ніжності. Цю рослину найчастіше оспівують у своїх творах поети. Напрочуд гарний вірш присвятив їй навіть знаменитий композитор Петро Чайковський:

*Конваліє, чому ти веселиш нам очі?
Розкішніші ж, пишніші ж на світі квіти є,
Яскравіші вони, помпезні та урочі,
Але почуй лиш ти освідчення моє.
В чім таємниця чар, чим серце звеселяєш,
Що говориш ти душі, який з казкових снів?
Чи радощів минулих привід воскресаєш,
Чи щастя обіцяєш майбутніх світлих днів?*

Сам композитор не поклав ці чудові слова на музику. А зробив це Антон Аренський, створивши романс для голосу з віолончеллю.

Взагалі ж, конвалія улюблена рослина таких видатних людей, як: Микола Карамзін, Олександр Купрін, Ілля Репін, Соф'я Ковалевська, Майя Плісецька...

Тарас Шевченко у далекому засланні серед розпечених сонцем пісків Мангишлаку досить часто з любов'ю писав про конвалію.

Ще 13-річною дівчинкою Леся Українка вивела на папері свій перший літературний доробок — поезію «Конвалія». Доречним буде нагадати про те, що спонукало її до цього. Побувавши на балу, Леся побачила на грудях однієї з танцюристок букетик конвалій. Вони зав'ядали. Лесі стало шкода тендітних квіток, які гинули. Цей спогад не виходив з її голови майже рік, а згодом з'явився на світ її вірш.

Якби таке сумління було у всіх тих, хто весною продає цілі об'ємки тендітних таких беззахисних квітів.

З обожнюванням відносились до квітучих конвалій і такі майстри української поезії, як Микола Бажан, Володимир Сосюра та Василь Симоненко.

І це, мабуть, має певну закономірність, яку влучно передає унікальний гобелен, виготовлений у Решетилівці народним художником України, лауреатом Національної премії України імені Тараса Шевченка Леонідом Товстухою «Конвалія — квітка натхнення».

Дуже влучно і вірно. Адже далеко не всі знають, що найбільш улюбленою рослиною ювелірів теж вважається конвалія. Її листя вони виготовляли з срібла, золота, платини, а квітки — з халцедону, перлів, діамантів.

Міжнародна назва рослини «конвалія майаліс» у перекладі з грецької означає «травнева лілія долин», і більшість народів у різних варіаціях зберегла це визначення. Російська назва «ландыш», мабуть, походить від слова «ладан» — чудовий запах.

В народі живе багато цікавих назв конвалії: маївка, ладички, дзвіночки, любка, язик лісовий.

Конвалія — багаторічна рослина з родини конвалієвих. Вона має два, іноді три великих широкоовальних листки з дуговим жилкуванням, що виростають із підземного повзучого кореневища. Придивіться, як цікаво вони проростають, утворюючи ніби зелену лісчку — щоб вода надходила прямо до кореневищ.

На стеблинці від шести до дванадцяти квіточок, і кожна має шість зубчиків, а в центрі, мовби язичок дзвоника, — маточка з тригранною приймочкою, що виступає над шістьма тичинками. Восени рослину прикрашають плоди — червоні ягоди, справжня приманка для птахів. Але будьте обережні, плоди отруйні! З них можна вилучити насіння і посіяти його під зиму.

Та весь перший рік сіянці конвалії будуть переховуватися під землею, а вже на другий рік з'явиться тендітна, гарна і без квітів рослинка. Щороку її кореневище буде подовжуватися сантиметрів на п'ятнадцять, і з часом під неглибоким шаром землі утвориться щільне плетиво тонких шнурів з бородами у вузлах. Завойовуючи простір, конвалія може утворити сотні двійнят-листочків — ці зарості являють собою, власне, одну-єдину рослину! Тому пошкодження великої частини кореневища може призвести до знищення всієї «родини».

Конвалія — цінна лікарська рослина, яку знають з давніх-давен. На старовинному портреті роботи Тобіата Штіммера великий польський астроном Микола Коперник зображений тримаючим в руці конвалії. Це зовсім не означає, що він прагнув ними прикрасити себе: в ті часи мармурово-біла квітка була емблемою доктора медицини.

Часто конвалію називають квіткою хворого серця. Ця назва найбільш повно вказує на її лікувальні властивості. Препарати з конвалії вживають при серцевих хворобах, неврозах. В народній медицині її застосовують при ревматизмі, захворюваннях горла, хворобі очей. Потрібно зазначити, що конвалія належить до отруйних рослин.

Квітки конвалії знаходять також широке застосування в парфюмерній промисловості. Ароматна олія квіток входить до складу найкращих парфумів.

В природі конвалію не треба зривати, бо вона належить до тих видів рослин, що потребують охорони в межах області як цінна лікарська та декоративна рослина.

У зв'язку з цим, хотілось би нагадати про досвід Франції. 1-е травня у цій країні оголошено днем конвалій. Їх букети, або зображення, французи дарують один одному. Але при цьому ніхто не зриває у природних екосистемах жодної рослини.

На Полтавщині конвалія зустрічається в широколистяних лісах на вододілах, у заплавах річкових долин. Часом утворює суцільні зарості. Охороняється на території багатьох природно-заповідних об'єктів, зокрема в заповідних урочищах «Яри-Поруби», «Куквин», «Крупницьке», «Сокільське», ботанічних пам'яток природи «Морозівська» і «Мгарська» дачі, «Барвінкова гора», в заплавах лісах ландшафтних заказників «Нижньопсільський», «Клинівський», «Пашене», в Диканському регіональному ландшафтному парку.

Український віночок

ОДНІЄЮ з найулюбленіших рослин українського народу є барвінок малий (*Vinca minor* L.) з одноіменної родини барвінкових. Витоки цієї любові, мабуть, заховані у різних повір'ях наших предків слов'ян, у яких барвінок був шанованою рослиною. Кому не доводилося слухати чарівних українських пісень про барвінок? Його здавна використовували у весільних обрядах. Оплетені барвінком весільні вінки символізують вірність, сталість. Тому одна з народних назв цієї рослини — барвінок весільний.

Наукова назва роду походить від латинського слова «вінка», що в перекладі означає «перемагати». Мається на увазі те, що барвінок і взимку залишається зеленим під снігом, так би мовити, перемагає зиму. Але це слово можна перекласти і як «обвивати». Таке тлумачення пов'язане з тим, що з сивої давнини барвінок використовувався для в'язання вінків.

В середині травня на сланких рослинах із шкірястими блискучими листочками з'являються п'ятизірчасті блакитні квітки. Барвінок легко розмножується вегетативно, утворюючи молоді пагони.

У країнах Європи барвінок здавна оповитий ореолом різних легенд та повір'їв. Наприклад, у середні віки вважали, що барвінок може оберігати від злого чаклування, нечистої сили. Його ставили в приміщенні, вішали над дверима й вікнами, щоб нечиста сила не проникала в дім.

Вічнозелений і стійкий барвінок став символом вічної пам'яті. З нього плели поховальні вінки, висаджували на могилах. Тому серед народних назв можна зустріти й назву могильник.

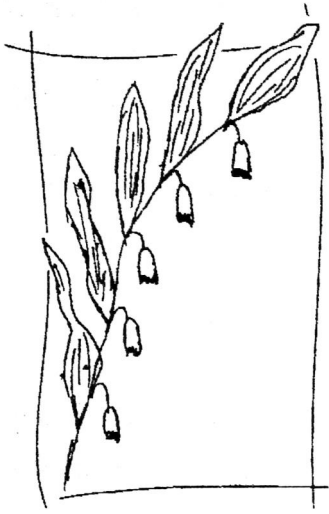
Барвінок з античних часів використовувався з лікувальною метою, а саме як кровоспинний, кровоочисний, зміцнювальний протизапальний засіб.

В минулому вважали, що посаджений у саду барвінок приносить щастя. Насправді — це щастя від спілкування з гарною поетичною рослиною, естетична насолода від її краси.

Барвінок малий використовують у парковому будівництві як ґрунтопокривний багаторічник на узліссях, у партерних насаджен-

нях, для бордюрів, альпінаріїв. Тіньовитривалий барвінок полюбляє удобрений вологі суглинисті ґрунти. Розмножують його, як правило, діленням кущів, живцюванням. У малосніжні зими без укріття часто підмерзає.

Зустрічається ця рослина в широколистяних лісах області і потребує захисту. Охороняється барвінок малий в заповідних урочищах «Сокільське», «Біла шапка», ботанічній пам'ятці природи «Барвінкова гора», ландшафтному заказнику місцевого значення «Перегонівський» та в Диканському регіональному ландшафтному парку.

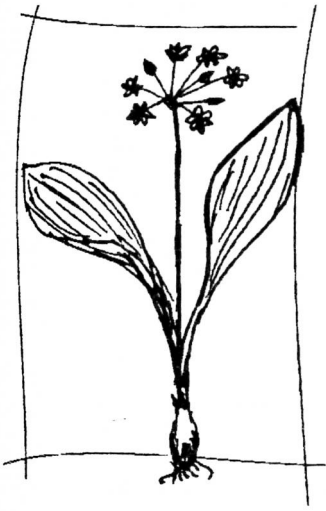
Соломонова печатка

ОСТАННІМИ у вінку полтавських первоцвітів з'являються квітки добре відомої рослини наших лісів купини запашної (*Polygonatum odoratum* (Mill.) Druce) з родини конвалієвих. Вони білі, з тонким приємним ароматом, формою нагадують дзвіночки з правильною зрослопелюстковою трубчастою оцвітиною, у якій по краю розміщені зеленуваті зубці. Плід — крупна ягода синювато-чорного кольору. Вся рослина надзвичайно граціозна, витончена. У неї гранчасте, досить високе (15—60 см) стебло. Листки довгасті, чергові, з дуговидними жилками і напівстеблообгортною основою. Своім зовнішнім виглядом купина нагадує конвалію, з якою є близькою родичкою. Як і у конвалії, у купини під землею розміщується повзуче кореневище — товсте і вузлувате. На ньому внаслідок щорічного відмирання надземних стебел залишаються круглі заглиблення, що нагадують печатку. Звідси й пішла народна назва купини — «соломонова печатка». Чому ж саме Соломонова? За легендою давній цар Соломон знав мову звірів, птахів, володів секретами багатьох рослин. Одну з таких рослин, купину, він і відмітив своєю печаткою. Інші народні назви рослини — вовче ребро, журавлинник, зозуліні черевички, купень, лісові кулі.

Купина — цінна лікарська рослина, незамінна у народній медицині при лікуванні ревматизму, виразки шлунку, інших хвороб.

Здавна корінь та ягоди рослини сільські красуні використовували як косметичний засіб для нарум'янювання щічок. Проте, слід пам'ятати, що купина, як і конвалія, належить до отруйних рослин. Особливо часто нею отруюються діти, поїдаючи привабливі ягоди. У всіх частинах рослини накопичуються отруйні серцеві глікозиди та сапоніни.

Разом з купиною багатоквітковою (*P. multiflorum* (L.) All.) купина запашна утворює майже суцільне покриття у соснових та листяних лісах нашого краю. Більш рідкісною на Полтавщині є купина широколиста (*P. latifolium* Desf.). Саме вона та купина багатоквіткова давно введені в культуру і використовуються як бордюрні рослини, для групових посадок між деревами і кущами, а також для оформлення букетів і квіткових композицій.

Лісова родичка цибулі

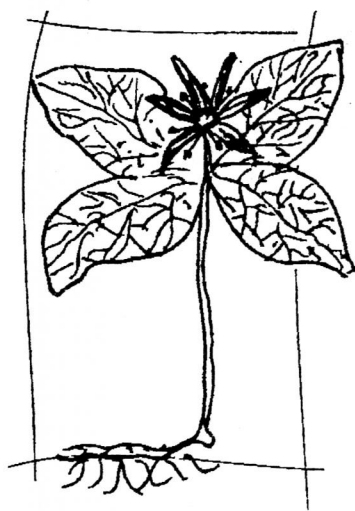
КОЛИ зацвітає ведмежа цибуля (*Allium ursinum* L.), часниковий запах чути в лісі за сотню метрів. Правда, вид цей дуже рідкісний, на території України зустрічається спорадично, а на Полтавщині поки що відомі лише два його місцезнаходження. Нові знахідки ведмежої цибулі в природі — справжня ботанічна сенсація. Цей центральноєвропейський реліктовий вид на території нашої області має найбільш східне місцезростання, відірване від основного ареалу. Як кажуть ботаніки, рослина має диз'юнктивний, тобто роз'єднаний, ареал.

Квітує цибуля ведмежа, або як її ще називають левурда чи черемша, в травні на вологих ділянках та по днищах балок в широколистяних лісах. Її широкоеліптичні листки з дуговидним жилкуванням нагадують листки конвалії. Але зонтикоподібне суцвіття з білих квіток чітко вказує, що це представник родини цибулевих (*Alliaceae*). В кінці цвітіння стебло рослини видовжується, падає на землю, розкидаючи насіння. Поширенню насіння також сприяють мурашки.

Наукову назву роду — «аліум» — одні дослідники пов'язують з кельтським словом «all» — пекучий, інші — з латинським «halium», що означає запашний. І дійсно, як і всі цибулі, левурда має специфічний смак і характерний запах завдяки наявності фітонцидів.

Черемша є цінною лікарською рослиною. Її можна культивувати в затінених місцях, де інші овочеві рослини зростати не можуть через обмаль світла. Розмножується левурда вегетативно і насінням. У зв'язку з тим, що вид занесений до «Червоної книги України», вирощування його в природі суворо заборонено. Проте, можна виростити цю декоративну рослину з насіння. Цікаво, що насіннева продуктивність у рослин, вирощених в культурі, вища, ніж з природних біоценозів.

Ця реліктова рослина на Полтавщині зустрічається невеликими групами в двох широколистяних лісових масивах за межею свого суцільного ареалу. Цибуля ведмежа охороняється у Розсошенському ботанічному заказнику. Її угруповання виявлено у лісах «Опішнянської дачі», які запропоновані до охорони як ботанічний заказник.

Вороняче око

СЕРЕД весняного лісового різнотрав'я, якщо пощастить, можна побачити незвичайну рослину із чотирма овальними листками. В травні серед них з'являється вишуканої форми квітка, а наприкінці літа - на її місці можна буде побачити плід — сизувато-чорну ягоду. Рослина оригінальна і за зовнішнім виглядом, і за назвою. Це — вороняче око звичайне (*Paris quadrifolia* L.).

Хоча назва рослини й говорить про її звичайність, та при ближчому знайомстві з нею переконуємося у незвичайності цього лісового мешканця.

Наукову назву роду дано рослині на честь Париса — сина троянського царя; за іншими версіями вона походить від слова «paar», що в перекладі означає «два», оскільки листя наче розділене на дві пари.

Видова назва виду «квадріфолія» вказує на кількість листків: їх у рослини, як правило, чотири. Піднімаються вони на невисокому (до 15-20 см) стеблі над низькими лісовими травами, зібрані мутовкою на верхівці стебла. Придивимось уважно до листків, і завжди будемо розпізнавати за ними рослину. Вони — оберненояйцевидні, на верхівці загострені довжиною 5—14 см, шириною 2—8 см з трьома чіткими жилками і розміщені на вкорочених черешках.

Оригінальною є квітка воронячого ока. Її віночок є дворядним, складається із чотирьох зовнішніх зелених пелюсток і чотирьох внутрішніх — витонченіших і мініатюрніших. Вони оточують маточку і пиляки. На місці запиленої квітки влітку з'являється не менш оригінальна сизувато-чорна ягода із соковитою м'якоттю, якою ласують лісові мешканці, допомагаючи розповсюдженню насіння.

Воронячим оком рослину називають, ймовірно, за те, що чорна ягода, яка ефектно виділяється на фоні яскраво зеленого листа, неначе пильне око лісового ворона, зустрічає відвідувачів лісу і стежить за ними.

Вороняче око примхливе до умов зростання. Йому до вподоби середні умови зволоження, достатня тінь. При збільшенні освітлення воно випадає із угруповань. Найбільшого росту вороняче око досягає на багатих мінеральним азотом ґрунтах, нейтральних чи слаболужних м'якогумусних. У випадку погіршення структури ґрунту (ущільнення, витоптування чи випасання), зменшенні лісової підстилки чи заболочуванні вороняче око зникає.

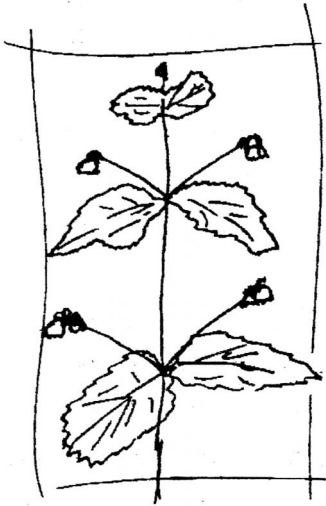
Складний цикл розвитку має рослина. Розмножується вона насінням і вегетативним шляхом. В природі проростки зустрічаються дуже рідко, переважає, звичайно, вегетативне розмноження. Зацвітає рослина аж на 10-му — 15-му році життя.

Весняний ріст воронячого ока починається через 5-10 днів після танення снігу, до кінця травня закінчується цвітіння, яке триває всього 5-10 днів. Насіння дозріває на початку серпня. Вегетувати рослина продовжує до середини вересня, а весь інший час — перебуває під землею у вигляді розгалуженого кореневища.

Тривалість розвитку з початку закладання бруньок поновлення до утворення наземного пагону охоплює три вегетаційні періоди. Закладені літом дочірні бруньки зимують у материнській: слідуємого року із дочірньої бруньки формується брунька відновлення, яка дає через рік наземний пагін з тривалістю вегетації до півроку. Сіянци

і молоді рослини є дуже чутливими до гідротермічного режиму і, при підсихання верхнього шару ґрунту, швидко гинуть. Ці особливості необхідно враховувати при культивуванні воронячого ока в штучних умовах.

Цей вид у лісах Полтавщини зустрічається розсіяно, поодиного чи невеликими групами, а подекуди може утворювати навіть куртини. Найбільшої чисельності він досягає в непорушених і мало порушених складних багаторусних дібровах із слабо розвинутим підліском і з багатим у видовому відношенні трав'яним покривом. Вороняче око звичайне – своєрідний індикатор корінних лісів. А тому його слід ретельно оберігати.

Лісові ліхтарики

В СТАРИХ корінних лісах Полтавщини ще доводиться зустрічати рослини, які прийшли до нас з давнини, зумівши пережити несприятливі часи. Багато з них перебували у схованках, так званих, рефугіумах. Тепер вони зростають разом з рослинами пізніших часів і називаються реліктами.

В широколистяних лісах, особливо на їх галявинах, узліссях та в «просвітах» на місці звалених дерев можна зустріти реліктову рослину, квіти якої в травні-червні привертають до себе увагу спостережливого дослідника, бо мають вигляд «диво-ліхтариків». Так квітує ранник весняний (*Scrophularia vernalis* L.) – один із найрідкісніших видів флори України.

Свою наукову назву «скрофулярія» рослина отримала від латинського «скрофула», що в перекладі означає «пухлина шийних залоз» за формою наростів на корінні, а також по використанню її за цим призначенням. Видова назва «верналіс» говорить про те, що рослина належить до лісових мешканців, які квітнуть навесні.

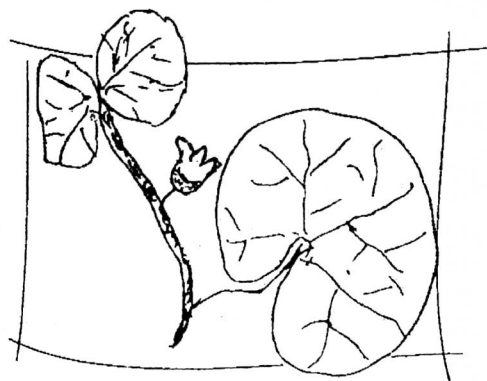
Ранник весняний має коротке повзуче кореневище, від якого рано навесні відходить пагін висотою 20-80 см. Чотиригранне стеб-

до оксамитове на дотик від невеликих волосків або залозок. На черешках супротивно від стебла відходять трикутно-яйцевидні листки, які по краю двічі городчасто-зубчасті. На перший погляд вони дещо схожі на листки кропиви, але коли уважно придивитись, то зовсім інші: голі з верхньої сторони, а знизу – шорсткі від опушення. Квітки знаходяться в пазухах ланцетних приквітів і утворюють розріжене верхівкове облиствене волотевидне суцвіття.

Оригінальна і квітка ранника, вона схожа на ліхтарик. Віночок її глечиковидний зеленувато-жовтий, невеликий (до 1 см довжиною), над яким видаються тичинки. Вони оточують широкоюяйцевидну трубочку. Після запилення на місці цього ліхтарика утворюється плід – яйцевидна загострена коробочка, як і в більшості інших представників родини ранникових.

Ця рослина зростає лише в старих природних (а не насаджених) листяних лісах. На Полтавщині охороняється в Диканському регіональному ландшафтному парку, урочищах «Грабівщина» та «Осове». В урочищі «Великий та Малий ліс» Миргородського району виявлені значні популяції ранника весняного, які є, вірогідно, найчисельнішими на Україні.

Усі місцезростання ранника весняного потребують ретельної охорони, оскільки вид є регіонально рідкісним.

Лісовий перець

РАНО навесні в широколистяних лісах Полтавщини одноманітний

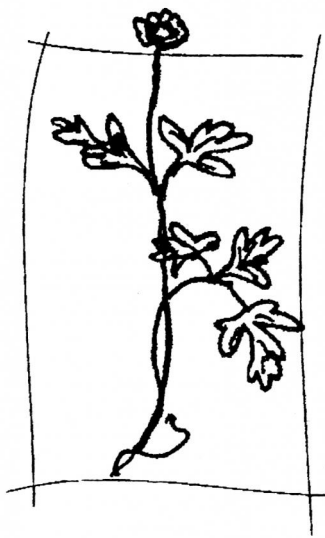
бурий килим опалого торішнього листя оживляють купки темно-зелених шкірястих листків. Вони мають оригінальну нирковидно-серцевидну форму і дещо нагадують копито, звідки і походить назва рослини копитняк європейський (*Asarum europaeum* L.). Здається, що листки ростуть просто із землі. Насправді вони мають довгі черешки і відходять від повзучого кореневища, захованого в лісовій підстилці. Листя копитняка зимує під снігом і рано навесні милує нас своєю блискучою зеленню. Рослина належить до родини хвилівникових, численні представники якої розповсюджені переважно в тропічних країнах.

Квітує копитняк у квітні, іноді в кінці березня, проте багатьом невідомі його квітки, бо вони знаходяться майже при самій землі. Квітки ці непоказні, бурувато-брунатні, схожі на маленькі дзвоники і мають всього по три пелюстки. Після одцвітання розвиваються плоди — багатонасінні коробочки. Насіння має м'ясистий білий придаток, що дуже до вподоби мурашкам, які сприяють розповсюдженню рослини.

У копитняка чимало народних назв: копатень, стародуб, підісник, копитки, підорішна трава, копитці кінські тощо. За специфічний смак коріння його називають скипидарником, а за запах розтертих свіжих листків, який нагадує запах чорного перцю — лісовим перцем.

Велика кількість назв свідчить про широке застосування рослини в минулому в народній медицині. Слід зазначити, що копитняк отруйний і може викликати блювоту. В невеликих дозах його коріння раніше використовували у Франції для протверезення після пияцтва, звідси походить і назва *Racine de Cabaret* — «кабацьке коріння».

В культурі копитняк можна застосовувати як декоративнолисту та ґрунтопокровну рослину. Він легко розмножується насінням та частинами кореневищ.

Мускусна скромниця

СЕРЕД буйного різнотрав'я весняного лісу важко угледіти і розпізнати непоказну рослинку із слабким мускусним запахом. До того ж і за листям її легко сплутати із рястом. Та все ж вона — невід'ємний компонент весняного лісового килиму. Коли ж придивишся уважно, то побачиш, що це квітує адокса мускусна (*Adoxa moschatelliana* L.) — єдиний представник родини адоксових.

Наукова назва роду походить від грецького «адоксос», що в перекладі означає «непомітний», «безславний». Можливо цією назвою К. Лінней хотів відповісти противникам своєї системи, посилаючись на цю рослину, яка не має постійності в кількості тичинок (у верхній

квітці їх чотири, а в бокових – п'ять). Видова назва адокси – «мускусна» вказує на запах рослини, схожий на аромат мускусного горіха, що слугує захистом рослин від поїдання тваринами.

Адокса зовсім низенька (5–15 см висотою). Вона має коротке білувате повзуче кореневище, вкрите черговими м'ясистими низовими листками, від якого відходять 1–3 довгочерешкових листки двічі трійчаторозсічених. Якщо уважно придивимося до них, то побачимо, що зверху вони матові, а знизу – злегка блискучі. Від кореневища піднімаються 1–2 квітконосних прямих пагони з двома супротивними листками, що мають три лопаті і надрізані на тупі долі з вістрям.

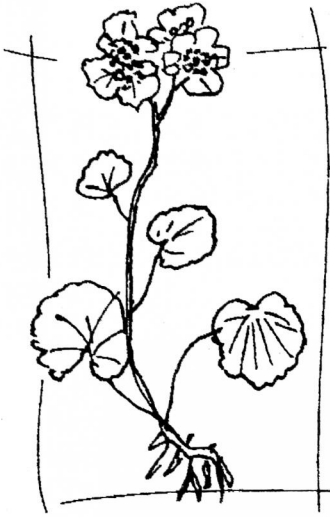
Помітнішою адокса стає під час цвітіння в кінці квітня. Її дрібні квітки жовтувато-зеленуваті чи зеленувато-білі зібрані по 5–7 в головчасте суцвіття. Але не всі вони однакові: верхня квітка відрізняється від інших дволопатевою чашечкою, чотирьохлопатеvim віночком, чотирма тичинками і маточкою із чотирма стовпчиками. А бокові квітки мають трилопатеvu чашечку, п'ятироздільний віночок, п'ять тичинок і маточку із п'ятьма стовпчиками. Чим не загадка?! Та й тичинки розщеплені до основи, і кожна – наче дві.

Запах адокси приваблює комах-запилювачів. Але якщо комахи не відвідають рослину, вона може скористатись послугами вітру – відбудеться самозапилення. Один генеративний пагін адокси може утворити до 15 насінин, але, звичайно, їх буває менше. Плоди – зелені кістянки із 1–5 насінинами – мають сунично-мускатний запах і приємний кислуватий смак. Ними залюбки смакують птахи, і, навіть, слимаки.

Адокса вимоглива до вологості ґрунтів. Вона, зазвичай, зростає на багатих ґрунтах і є своєрідним індикатором значного вмісту азоту в них. А до світла у різні періоди у неї різні вимоги: починає вегетувати при повному сонячному освітленні, а потім виявляє високу тіневитривалість. Все це слід враховувати при її культивуванні.

За сезонним циклом розвитку адокса належить до геміефемероїдів (напівефемероїдів). Це означає, що її цвітіння відбувається до повного розпускання листя за рахунок використання запасів підземних органів. До того ж, дозрівання плодів і кінець вегетації у адокси відбувається дещо пізніше, ніж в інших ефемероїдів (в липні). Притаманна їй ще одна особливість: закладання генеративних органів відбувається за рік до цвітіння. В кінці серпня можна знайти зачатки квітів майбутнього року.

Адокса мускусна – типовий представник широколистяних дібров. Збереження цих угруповань на Полтавщині забезпечить зростання в них такої незвичайної рослини.

Селезіночна права

ЦІКАВОЮ ботанічною знахідкою для Полтавщини є зростання у вологих лісах та поблизу лісових джерел представника північних флор – жовтяниці черговолистої (*Chrysosplenium alternifolium* L.) із родини ломикаменевих.

Російську назву виду (селезёночник обыкновенный), як і наукову назву, де є грецьке слово «сплен» – «селезінка», рослина отримала тому, що раніше її використовували у вигляді медичного засобу для лікування хвороб селезінки під назвою «Herba chrysosplenii». «Альтерніфоліум» в перекладі з латинської означає «з різними листками», оскільки рослина має різно забарвлене листя: верхні листки жовтого кольору і відіграють роль відсутніх у віночку пелюсток – для приваблювання комах.

Жовтяниця має тонке світло-буре кореневище з багаточисленними мичками коренів, від якого піднімається пряме голе або з рудуватими волосками знизу невисоке (5–15 см) стебло з 1–3 почерговими листками. Стеблові листки м'ясисті, світло-зелені, знизу блідніші, округло-нирковидні з глибокосерцевидною основою.

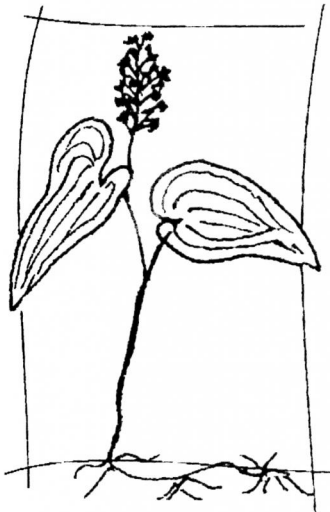
Маленькі багаточисленні квіточки жовтяниці з'являються рано навесні у квітні. Зібрані вони в щитковидне плоске суцвіття і мають лише чашечку з яйцевидними, плоскими, з внутрішньої сторони золотисто-жовтими долями. Запилюються квітки жовтяниці мухами, бджолами, жуками, а також слимаками. Останні, повзаючи своєю ногою по суцвіттю, «розмазують» пилок і забезпечують запилення.

В кінці травня на місці квітки з'являється плід – коробочка, яка за розмірами подібна до чашечки.

Квітки і суцвіття майбутнього року у жовтяниці повністю сформовані у бруньці до осені, а весною відбувається тільки подовження стебла. Рослина інтенсивно розмножується вегетативно за допомогою підземних стolonів, завдяки чому утворює куртини. А насінинки жовтяниці здатні прорости вже на п'ятий день після попадання на ґрунт, чому сприяє світло. Сіянци з'являються тут же поруч, біля материнської рослини. Вони дуже чутливі до нестачі вологи і швидко гинуть при

пересиханні ґрунту. У них вже на першому році життя з'являються стеблоні, що дають початок молодим пагонам – життя продовжується!

Жовтяниця звичайна є рідкісною для Полтавщини, оскільки її суцільний ареал знаходиться значно північніше. У нас в області вид зростає на південній межі свого поширення, а тому потребує повної охорони кожного місцезростання.

Травнева принцеса

У ПІВНІЧНІЙ частині Лісостепу, в Карпатах, у Закарпатті та на Поліссі травневі мішані і хвойні ліси прикрашають куртини невисоких (10–20 см заввишки) тендітних рослин, стебла яких несуть від 1 до 3 листків із характерною глибокосерцевидною пластинкою. Справжньою їх окрасою є китиці білих духмяних квіток. Це – веснівка дволиста (*Majanthemum bifolium* (L.) F. W. Schmidt), що зовні схожа на мініатюрну конвалію. Недарма в народі її називають мишача конвалія, а шведський ботанік Карл Лінней, який вперше описав цей вид в 1753 році, назвав її *Convallaria bifolia* L. – конвалія дволиста. Зовнішня схожість не випадкова: обидва види належать до родини конвалієвих та і квітують майже одночасно – в теплі травневі дні.

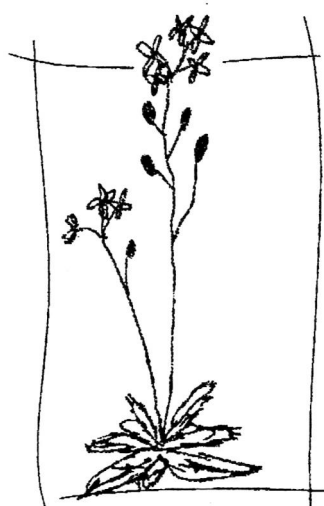
Сучасна наукова назва роду веснівка – «Маянтемум» – походить від грецьких слів «Маюс» – «травень» та «антемос» – «квітка». Китиця веснівки зацвітає знизу вгору. Запах її приємний, ніжний, проте нектару рослина майже не дає: їй ні для чого приваблювати комах, бо запилення може відбутися і без їх участі. Як тільки дозріває пилок, він падає з верхніх відкритих квітів на приймочки нижніх. Цікаво, що перше квітування рослини відбувається лише на третьому році життя, а інколи і пізніше. До цього часу у веснівки розвиваються 2–4 піхвових низових листки та один справжній.

Цвітіння веснівки розтягнуте з травня і до кінця червня. В середині літа рослину прикрашають бісерні ягоди. Спочатку вони малопомітні, сіро-зелені, а потім стають яскраво-червоного кольору. За яскраве забарвлення плодів рослину називають в народі заяча кров, кукуруз-

ка, заячі ягоди, соколині очка. Насінини веснівки надзвичайно тверді, в кожній ягоді їх може бути від 1 до 3. Восени рослина засихає, та на її стебельцях плоди можуть зберігатися до наступної весни. Живим залишається лише тоненьке довге кореневище. Підземні багаторічні пагони крихітки досягають інколи метрової довжини! З настанням теплих днів кореневище пробуджується, і з бруньок з'являються молоденькі стебельця з двома характерними листками.

Народна медицина шанує веснівку і використовує її для лікування захворювань серця, нирок, суглобів та застуди.

Тендітна, надзвичайно граціозна веснівка на травневому квітковому балу виглядає як справжня принцеса. Та, на жаль, в полтавських лісах вона — рідкісний гість, бо має в нашій області південну межу поширення в Україні. Відомо лише декілька місць зростання цієї рослини у Вельбівському лісництві Гадяцького району. Ось чому на Полтавщині вид вважається регіонально рідкісним і потребує охорони.

Весняна Ю крихітка

ТІЛЬКИ-НО зійде сніг, і землю зігріють теплі сонячні промені, на піщаних пагорбах, схилах, уздовж доріг з'являється крихітна рослина. Висота дорослої особини не перевищує 3—4 сантиметри. Непомітна на перший погляд, без яскравих квіток, вона привертає увагу своїм дзвінким ім'ям — веснянка весняна (*Erophila verna* (L.) Bess.).

Тонесенькі корінці ледь тримають у ґрунті розетку дрібних листочків. З неї піднімаються безлисті стебельця з верхівковим суцвіт'ям білих малесеньких квіток, що мають по 4 пелюстки. Ці ознаки вказують на те, що веснянка належить до родини хрестоцвітих.

Квітки веснянки запилюються комахами, переважно мухами. Рослина чудово пристосовується до цього, використовуючи кольорові контрасти. Першими у китиці відцвітають нижні квітки. Але при цьому їх пелюстки з утворенням плодів не відпадають, а збільшуються і залишаються біля зріючих плодів, набуваючи бурого або фіолетового кольору. Таке суцвіття стає добре помітним.

Живе веснянка весняна зовсім недовго. Вона — ефемер, тобто рослина, що закінчує свій розвиток за кілька тижнів і зберігається до наступної весни у вигляді насіння, яке утворюється в довгастих стручечках.

Навряд чи можна твердити, що крихітка-веснянка улюблена дитина весни. Хоча сама рослина закохана у весну — про це свідчить її латинська назва «ерофіля», що в перекладі означає «люблю весну». На Полтавщині вона зустрічається всюди — на околицях міст, селищ, на галявинах в лісах. Тільки треба уважно придивлятися, щоб впізнати цю рослину-ліліпута.

Молодий брат гіацинта

ВЕСНОЮ плямами по схилах голубіють, озерцями розливаються по степу гіацинтики бліді (*Hyacinthella leucophaea* (C. Koch) Schur).

Названа ця рослина за схожість із справжнім гіацинтом. Гіацинтик — зменшувальне від гіацинту, квіти якого за давньогрецькою міфологією вирости з тіла чи крові мертвого Гіацинта — покровителя мистецтв.

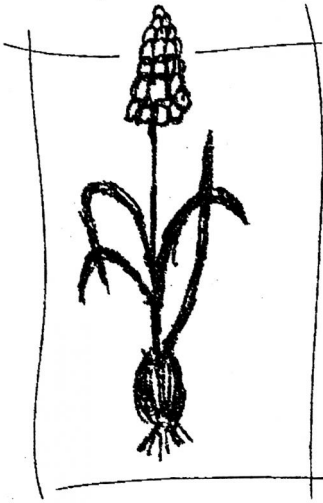
Ця тендітна рослинка з родини гіацинтових має цибулинку під землею, пару лінійних листків. Дзвоникоподібні блідо-голубі квітки зібрані у багатоквітковому верхівковому суцвітті.

Росте на степових схилах балок і річкових долин, узліссях. Місцями утворює невеликі розріджені зарості. На Полтавщині гіацинтик блідий занесений до списку регіонально рідкісних рослин.

Гіацинтик невибагливий до умов існування. Він добре розмножується насінням, але в культурі, незважаючи на декоративність, маловідомий.

Гіацинтик блідий квітує в кінці квітня — на початку червня. Насіння досягає у червні. Може бути використаний в групах на кам'янистих гірках, газонах та рабатках.

Охороняється в ботанічних заказниках «Величківський», «Воскобійницький», «Рожаївський», «Драбинівський» та ландшафтних заказниках «Олегова балка» і «Лучківський».

Іграшкова квітка

ВЕСНЯНИЙ ліс приваблює нас не тільки красою, а й своїм чистим, прозорим повітрям, сповненим різними ароматами квітучих рослин. Але не тільки в лісі. Ці рослини зустрічаються також серед невисокої трави на степових схилах та пагорбах південних районів Полтавщини. Їх виділяють квітки рослини, про яку йдеться мова. Всі частини її досить мініатюрні, ніби іграшкові: і стебельце, і вузьенькі, зігнуті дугою листочки, і сині квіточки, що зібрані китицею. Та й за розмірами вона одна з найменших серед своїх родичів — з родини гіацинтових (до 10—15 см).

Рослини не утворюють суцільного килиму, а зустрічаються поодинокі.

Українська назва крихітки досить незвичайна — гадюча цибулька занедбана (*Muscari neglectum* Guss.). Але чому цибулька, та ще й гадюча? Відповідь на цю загадку захована під землею, де рослина утворює цибулину величиною з лісовий горіх із запасом поживних речовин. Цибулина неїстівна, тому, мабуть, і виникла назва гадюча, подібно до того, як усі неїстівні ягоди називають вовчими. А ще можливо, її назва пов'язана з тим, що в місцевості, де зустрічається рослина, живе гадюка степова, яка, тільки-но пригріє сонечко, так і з'являється на пагорбах, ніби захищаючи синьооку красуню.

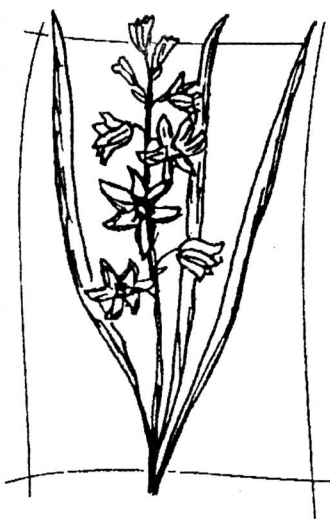
Міжнародна назва рослини «мускарі» підкреслює іншу її особливість і пов'язана з ароматом квіток, що пахнуть мускатним горіхом.

Уважному спостерігачеві відкривається ще одна цікава особливість мускарі. Нижні квітки її суцвіття плодоносні, а верхні — пустоцвіти; їх призначення — своєю присутністю збільшувати розміри суцвіття для приваблювання комах. Нижні квітки завжди обернуті до низу, щоб захистити пилок від дощу. Знову дивуєшся: така маленька, а яка винахідлива!

Мускарі ще називають мишачим гіацинтом. Рослина ніби передає естафету квітування гіацинтам, нарцисам, тюльпанам. Так-так, адже це — його сусіди у декоративних насадженнях, де вона поправу завоювала повагу і любов квітників. Як і інші цибулинні, мускарі

полюбляє некіслі, повітро- і водопроникні ґрунти, багаті гумусом. Найшвидше ці рослини розмножуються насінням, яке відразу потрібно висівати у ґрунт. Сіянци квітнуть на третій рік.

Від людини гадюча цибулька нічим не захищена. Для Полтавщини вона є регіонально рідкісною, тому що значні площі її природної домівки (степові ділянки) зруйновані. Сьогодні найголовніше, що треба зробити для захисту мускарі та інших степових мешканців — не руйнувати середовище, в якому вони зустрічаються. Охороняється мускарі в ботанічних заказниках «Величківський», «Воскобійницький», «Драбинівський», «Глибочанський».

Яшени молоко

У ДРУГІЙ половині квітня по балках і степових схилах серед інших трав'янистих рослин розквітає рястка Буше (*Ornithogalum bouscheanum* (Kunth) Aschers.). Наукова назва роду «орнітогалум» походить від грецьких слів «орніс» — птах і «гала» — молоко. Якщо переломити стебло цієї рослини, то з нього витікає білий сік схожий на молоко. Видову назву рослині надано на честь російського ботаніка М. А. Буша.

В народі рослину називають птицемлечником зірочковим, гіацин-тиком, брандушкою білою.

Рястка Буше — багаторічна рослина з родини гіацинтових. Швидкий її розвиток забезпечується запасом поживних речовин, нагромаджених у цибулині ще минулого року. З неї напровесні виростає пучок вузьколінійних сірувато-зелених листків, між якими піднімається струнке стебло, уквітчане білими із зеленими смужками квітками-зірочками, зібраними у щитовидне 5—15-квіткове суцвіття.

Рослини ростуть поодинокі, ніби ховаючись у молодих зелених травах.

Рястка Буше у декоративному відношенні одна з найкрасивіших рослин у весняній флорі.

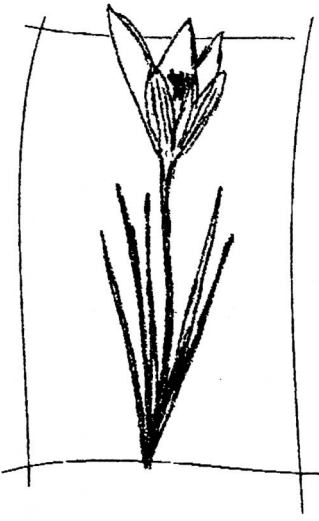
Для вирощування в культурі рястки Буше можна створити розсадники на узліссі. Висаджені цибулини, як правило, добре прижи-

ваються, рослини цвітуть щорічно, утворюючи насіння. Коробочки достигають у вересні.

На Полтавщині цей вид зустрічається зрідка і потребує охорони, як занесений до «Червоної книги України».

В області охороняється в ботанічних («Драбинівський», «Довгораківський») та ландшафтних («Лучківський») заказниках.

Частіше в південних районах області на трав'янистих схилах зустрічається рястка Гуссона (*O. gussonei* Ten.), яка має менші розміри листків і квіток.

Символ ранкової Зорі

Не встигне сонечко розтопити міцний сніговий настил, а вже крізь зашкарублу крижану брилу пробиваються тендітні пуп'янки, розкриваючись назустріч весняному небу. Ось як про це мовою поезії пише Анатолій Генів:

Ще лютий інколи лютує,
А вже природа весну чує,
І з верховіття тополів
Несеться птаства ніжний спів.
А проти сонечка на схилі
І перші квіти такі милі
Вже підвівся і тут і там —
Цей красень степовий — шафран.
Біло-лілові його квіти
Як незрівнянні самоцвіти
Вже серед мертвої трави
Розкрили вустонька свої.

Не дивно, що при зустрічі з цією рослиною здається, ніби великі квітки виткнулись прямісінько із землі. Шафран можна побачити зрідка на степових ділянках, схилах, узліссях, у розріжених чагарниках по всій території Полтавщини.

Найпоширеніші назви роду походять від арабського «зафран» та латинського «кроке», що означає «довгий» і «нитка». Вони пов'язані з яскраво-жовтими або оранжевими ниткоподібними приймочками, які з давніх-давен на Сході, а пізніше в Греції та Римі використовувалися для виготовлення приправ та ліків.

Цікаво й те, що з них робили золотисту фарбу. У Вавілоні, Персії та Китаї нею фарбували одяг царів та імператорів у осліплюючий жовтий колір.

У Китаї існував навіть закон: під загрозою страти, ніхто, крім імператора, не мав право використовувати згаданої фарби. У давніх греків ця рослина вважалась символом щастя, квіткою богині ранкової зорі Аврори.

Про користь квітки крокусу не забувають і зараз. Кожного останнього тижня жовтня у іспанському місті Консуегро проводять свято квітки крокуса.

Шафран сітчастий (*Crocus reticulatus* Stev. ex Adam.) відноситься до родини півникових. Його можна легко розпізнати за зовнішнім виглядом зіркоподібної квітки — три пелюстки якої білі, а три інші мають темно-сині повздовжні смужки. Комахи запилювачі полюбують гарну запашну рослину і прилітають за солодким нектаром.

Чому шафран називають сітчастим? Відповідь на це запитання захована під землею у бульбоцибуліні, яка вкрита тоненькими волокнистими плівками, що нагадують звичайнісіньку сітку!

Цікаво, що плід у крокуса зав'язується під землею. Пізніше невелика стеблина виносить на поверхню ґрунту коробочку із надзвичайно дрібним насінням. Кожна насінина має м'ясистий виріст, яким лають мурашки. Розносячи насіння, вони роблять велику послугу крокусовому роду. Ось тільки вирощений з насіння шафран розквітає на 3-й — 5-й рік.

Крокуси широко використовуються у медицині, парфюмерії, харчовій промисловості, як екзотичні прянощі та нешкідливий барвник. У ботанічних садах та парках квітникарі створили чудові колекції декоративних сортів шафранів.

Шафран введений в культуру ще у XVI ст. Дуже гарно виглядає у групових одноколірних посадках, а також разом з іншими весняними видами. Інтродукція шафрану виявила ряд цікавих особливостей рослини. Наприклад, після танення снігу на поверхні ґрунту з'являються конусоподібні бутони квіток, обгорнуті піхвовими безхлорофільними листками. Ріст цих бутонів залежить від метеорологічних умов: чим вища температура повітря, тим швидше росте і розви-

вається квітка. Якщо температура підвищується повільно, то першими розвиваються зелені листки. У інтродукованих рослин часто спостерігається мінливість у будові квітки (елементів оцвітини, кількості тичинок, появи махровості тощо), що становить значний інтерес для селекційної роботи.

Ця невеличка чудова і корисна рослина занесена до «Червоної книги України». Вона зазнає «страждань» від випасання худоби та оранки цілих земель і потребує повної охорони в межах області. Чисельні популяції шафрану сітчастого охороняються у ботанічних («Драбинівський», «Новодиканський»), ландшафтних («Лучківський») заказниках, на території комплексної пам'ятки природи «Академія».

Лілова милість

ВІДКРИТІ пагорби, степові схили першими дістають весняне сонячне проміння, насичуються талою водою. Це сприяє тому, що серед торішньої пожовклої трави тут з'являються чудові лілові квітки брандушки різнокольорової (*Bulbocodium versicolor* (Ker-Gawl.)).

Сама рослина невеличка, 6–8 см висотою. Більша її частина знаходиться під землею: бульбоцибулина, коротке стебло та основна частина квітки — зав'язь, з якої утворюється плід.

Великі, до 7 см в діаметрі, ніжні, бузково-рожеві квітки з'являються одночасно з пучком лінійно-ланцетних сизих листків.

В брандушки досить незвичайна квітка. Пелюстки її віночка виростають прямо із землі і представлені довгим нігтиком з відгином. Тичинки прикріплені до основи відгину. Квітування брандушки продовжується біля трьох тижнів, а окрема квітка тримається понад тиждень. Плід — довгаста коробочка, що утворюється під землею, а потім підземне стебло трохи витягується і виносить її на поверхню.

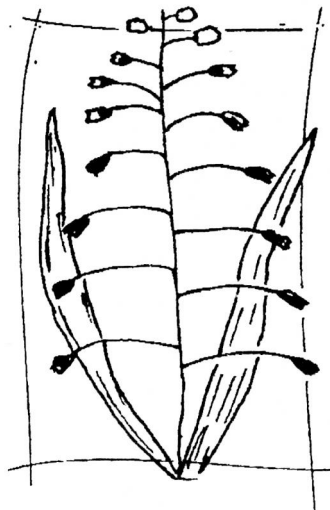
Шість вільних пелюстків віночка, тоненькі лінійно-ланцетні листки, плід коробочка — всі ці ознаки вказують, що брандушка належить до родини мелантієвих порядку лілієцвіті.

Наукова назва «бульбокодійум» — від грецького слова, «бульбос» — цибулина і «кодійон» — луска, пов'язана з тим, що бульбоцибулина брандушки вкрита численними чорно-бурими лусками. Відомі і народні назви рослини: гадючий просурень, червоний крокус.

Квітки брандушки дуже чутливі до негоди: тільки набіжить хмара, квітка закривається, в ясну погоду розкривається широкою рожево-ліловою зіркою, яка, здається, дивиться на небо.

Добре почувається у культурі. При насіннєвому розмноженні деякі екземпляри зацвітають лише на 6-й рік. Рослина морозо- і посухостійка. Може бути використана для оздоблення клумб, рабаток, у групах на газонах, кам'янистих гірках.

Внаслідок знищення природних місцезростань, масового збирання на букети, брандушка стала зникаючою рослиною в межах Лісостепової зони. Вона включена до «Червоної книги України» і потребує охорони. Для збереження рідкісної «лілової миттевості» на Полтавщині створено декілька ботанічних заказників у Шишацькому і Полтавському районах. Чисельні популяції брандушки охороняються в ботанічних заказниках «Драбинівський», «Новодиканський», «Довгораківське», «Балка долина», «Величківській» і «Воскобійницький».

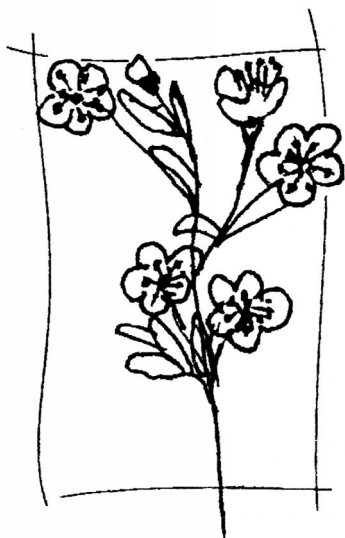

Квітка сарматів

МЧИТЬ весняним степом сарматська кіннота. Під копитами скакунів мерехтять яскраві плями квіткового килиму. Скоро згаснуть його кольори та залишаться, як згадка, сухі стебла незвичайної рослини — белевалії. Цікаво, чи помічали цю рослину кочівники, яку назву давали їй? Це нам невідомо. Можливо, її стійка приуроченість до безкраїх степів і навіяла думку російському природознавцю П. Памасу назвати белевалію сарматським гіацинтом. Адже белевалія, як і древні кочівники, віддана безкрайньому степу.

Серед степових первоцвітів белевалія сарматська (*Bellevalia sarmatica* (Pall. ex. Georgi) Woronow.) стоїть особно. До початку квітнування вона утворює 3–4 прикореневі широколанцетні листки, хрящуваті по краю, які спадають на ґрунт. Як і більшість представників родини гіацинтових під землею ховає цибулинку. У травні між листками з'являється щільне суцвіття пірамідальної форми. Розвиваючись, квітконосне стебло видовжується до 20–30 см, на кінцях квітконіжок розкриваються дрібні білуваті квіти з простою трубчасто-дзвониковидною оцвітиною. Згодом оцвітина буріє, стає тонкою і сухою, розкриваючи яскраві фіолетові пиляки. Сухі стебла белевалії сарматської ще довго зберігаються у літньому степу, пошурхуючи на вітрі відстовбурченими квітконіжками з тригранними плодами коробочками.

Як і більшість степових рослин, белевалія сарматська — рідкісна у нашому краї. Її занесено до списку регіонально рідкісних та малопоширених рослин області. Охорону белевалії організовано у Драбинівському (Кобеляцький р-н) та Глибочанському (Глобинський р-н) ботанічних заказниках.

вишневого роду

ПРИ ЗГАДЦІ про вишню на пам'ять відразу ж приходить така близька і люба серцю поезія Тараса Шевченка:

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть...

Вишневий сад прикрашає наші садиби з давніх давен. Дуже багато на Україні поселень з «вишневими» назвами, тільки на Полтавщині їх близько десятка: Вишеньки, Вишневе, Вишняки, Вишняківка... У фольклорній творчості українців відбита шана до рослини, милування нею. Вишня входила і у весільні обряди. Скільки прикмет, повір'їв пов'язано з цією рослиною. А загадки: «Сиджу на дереві, кругла, як куля, червона, як кров, добра, як мед. Навесні за-

цвіте білим цвітом, а в жнива — червоним плодом». Все це про неї, про вишеньку.

Вишневий рід широко розселився по світу і нараховує близько 130 видів. Є серед них велетні й карлики. На Україні найбільш розповсюджені вишня звичайна, вишня пташина — черешня, вишня магалейська та вишня степова. Припускають, що вишня звичайна походить від довільного схрещування черешні та вишні степової.

Вишня степова (*Cerasus fruticosa* (Pall.) Woron.), яку ще називають вишнею кущовою, зустрічається на Полтавщині по схилах балок, ярів та на узліссях, де ще збереглися степові фітоценози. Чимало народних назв має цей чагарник: вишенник, вишенька дика, вишенька чортова, вишня карлова, вишня польова. На відміну від культурних сортів вишень, їх степова родичка невелика на зріст — 1–2 метри заввишки та і листки, і квітки має менші за розмірами. Духмяні сніжно-білі її квітки зібрані по 2–4 в зонтикоподібні суцвіття. Своїми їстівними плодами — кисло-солодкими, соковитими кістянками — вишня красується у червні. Особливо радіють їм птахи, які і сприяють розповсюдженню рослини.

Чагарник дає багато пагонів, тому його широко використовують для обліснення балок, ярів та схилів. Рослина невибаглива до ґрунтів, посухо- і морозостійка, світлолюбива.

Вишня степова легко культивується і має велике значення як декоративний чагарник.

Вид є регіонально рідкісним і охороняється на території області в заповідних урочищах «Келібердянське», «Яри-Поруби» та в ландшафтному заказнику «Лучківський».

РОЗПОВІДЬ про квіти-веселки з милою назвою «півники» хочеться розпочати з казки. В давні-давні часи розцвів на світі перший півник. Якого кольору були його квітки невідомо. Але їх неймовірна краса полонила птахів і звірів. Три дні квітував півник, і три

дні милувалося ним усе живе. А коли дозріло насіння, птахи підхопили його, рознесли по всьому світу. На півночі з насіння вирости півники голубі, як тамтешні озера, на півдні — золотаво-жовті, як піски пустелі, на сході — червоні, як вранішнє сонце, на заході — темно-сірі, як літній вечір.

*А, можливо, це трапилося ось так:
Одного разу навесні
Веселка воду з річки брала.
Почула пісні солов'їні чарівні,
Заслухалась, замріялась, зачарувалась.
Незчулася красуня, як в траву
Упали кольори її чудові...*

Міжнародна назва роду «ірис» у перекладі з грецької мови означає «веселка». І справді, всі кольори спектра виграють на пелюстках цих квіток. Вчені підрахували, що з 1424 відтінків барв живої природи, 300 — даровано півникам. Справді, як не замилюватися живою веселкою? Тож, мабуть, недарма давні греки називали цю рослину квіткою богині Іриди — райдуги, що з'єднувала небо і землю.

В народі іриси лагідно кличуть півниками, петушками, касатками, косичками.

Цікаво, що ірис у японській мові позначається тим самим ієрогліфом, що й поняття «воїнський дух», може, тому, що листочки рослини нагадують мечі? П'ятого травня, в свято хлопчиків, зображення півників можна побачити на всіх предметах у сім'ях, де є сини. В цей день з квітів ірисів і померанця японці готують «травневі перли» — магічний талісман, що надає силу й рятує від багатьох хвороб.

Стріловидні листочки півників вкриті воскоподібним шаром, що регулює випаровування води рослиною. Під землею у цих рослин знаходиться дуже розгалужене кореневище. Щойно викопане із землі воно має різкий, навіть, неприємний, запах, який після поступового висушування змінюється на ніжний фіалковий аромат. За цю дивну і корисну властивість корінь півників називають фіалковим і широко використовують для виготовлення найвитонченіших парфумів та вин.

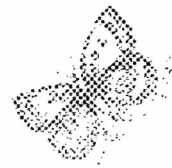
Дійсно, що така рослина не могла залишитися поза людською увагою. Іриси ще в XV–XVII столітті до нової ери розводили в Єгипті, маючи їх за символ красномовства.

Добре відомі усім садові півники мають численних родичів дикоростучої флори. Останні не поступаються своєю декоративністю, а головне — складають значний інтерес для селекціонерів, що намагаються ввести їх в культуру.

На Полтавщині весною квітуче кілька видів ірисів: угорські, борові, карликові (*Iris hungarica* Waldst. et Kit, *I. pineticola* Klok., *I. pumila* L.), що належать родині півникових. Відрізняються вони кольором і розмірами квіток, висотою стебла, строками квітання та місцями зростання.

Ось як передають це рядки вірша «Півники» Анатолія Генова:

Квіти жовті, білі, сині,
Сірі та блакитні,
Фіолетові, бордові,
Ще й якісь плямисті.
Ніби килимом яскравим
Пагорб уквітчали
І барвистим розмаїттям
Нас зачарували

Іриси, що квітнуть навесні, здебільшого низькорослі, з великою, дуже привабливою квіткою. Саме за красу квіток їх масово знищують на букети.

В межах області весняні види півників потребують захисту на регіональному рівні, а півники борові занесені до «Червоної книги України».

Садові сорти карликового ірису квітнуть слідом за дикими родичами. Вони низькорослі, рясноквіткові з великими блакитними, синіми, темно-фіолетовими, жовтими, білими квітами. Їх використовують для висаджування у бордюрах, рабатках, групами на газоні. Тривалість квітання складає 12—18 днів. Усі іриси — багаторічні кореневищні рослини, що полюбляють відкриті сонячні місця. Розмножуються насінням і поділом кореневища з бруньками.

Півники борові охороняються на території ландшафтних заказників «Новосанжарський», «Жукове» та «Червонобережжя», півники карликові — на території ботанічних («Драбинівський»), ландшафтних («Олегова балка», «Лучківський») заказників, півники угорські — в заповідних урочищах «Стінка», «Куквин», «Гадяцький бір», в ботанічному заказнику «Скоробір».

Диво соснового лісу

НАВЕСНІ в соснових, рідше мішаних лісах, відразу помічаєш ці чудові рослини. Про їх появу навесні і зовнішній вигляд так влучно написано у поезії Ніни Куфко:

*Це сон-трава у сукні модній,
Такий пухнастий і м'який,
Бо ночі навесні холодні,
І зимно квіточкам слабким.
І листячко, і коміречць...
Чудова квітка сон-травинка, —
Краси і ніжності взірєць.*

І це дійсно так. Адже за красу і ніжність її великих дзвоникоподібних або келихоподібних темно-фіолетових чи бузково-синіх квіток, закутаних ніби у теплий козушок, густого опушення з білястих волосків, цій рослині присвячено безліч віршів і пісень. За це вона стала навіть національною квіткою у таких штатах США, як Південна Дакота і Массачусетс.

Наукова назва роду походить від латинського слова «пульзатіля», що в перекладі означає «приводити в рух» або «дзвонити». Пов'язано це з тим, що квітки сону, ніби дзвони, розхитуються під поривами вітру. В негоду та на ніч квітки закриваються і схиляють свої квітчані голівки. Враження таке, ніби вони справді засинають. Може тому в народі і назвали цю рослину так поетично: сончик, сон-зімля. Цілком, можливо, назва пов'язана із стародавнім слов'янським повір'ям: якщо покласти сон-траву на ніч під голову, уві сні можна побачити своє майбутнє, чи з тим, що цю рослину здавна використовують як заспокійливий та снодійний засіб. Існує легенда про мисливця, який побачив, як ведмідь, покуштувавши корінь сону, солодко заснув. Та не слід забувати про те, що ця рослина належить до родини жовтецевих і містить в собі отруйні речовини.

Є ще інші народні назви рослини — простріл, лілові дзвоники, дударка, бобрик.

Сон має міцне кореневище, яке дає початок багатьом квітконосним пагонам.

Відцвіла рослина — на стеблі з'являється багатогорішок, окремі плодики якого мають незвичайний опушений носик, що робить і після квітнування сон дуже декоративним. Плодики, опадаючи, утвинчуються в землю. Ця особливість відмічена відомим українським ботаніком Михайлом Клоковим, відомим у поезії як Михайло Доленго в поетичній формі:

*Сон перецвів. Супліддя волохате —
Хвостів покручених чудний клубок.
Таке цибате у букеті в хаті
Нагадує туманність між зірок.*

Народна та офіційна медицина вдало використовує сон для лікування багатьох недугів, зокрема, безсоння, ревматизму, серцево-судинних та шкіряних захворювань.

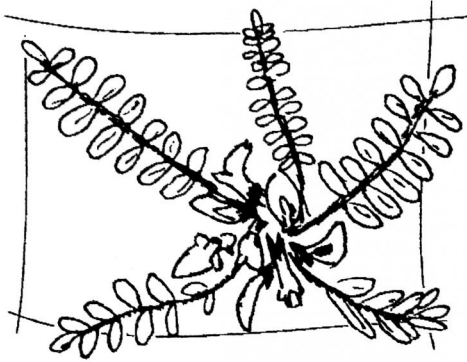
Геологам рослина теж стає у пригоді, вказуючи родовища корисних копалин, бо від наявності певних хімічних елементів у ґрунті змінюється звичайний колір та форма квіток соню.

На Полтавщині у соснових лісах зустрічається сон широколистий (*Pulsatilla latifolia* Rupr.). Свою видову назву він отримав за пальчасті та широкі літні листки і відрізняється прямостоячою квіткою. Як регіонально рідкісний вид охороняється в ботанічних заказниках «Борівський», «Гадяцький бір», на території ландшафтного заказника «Новосанжарський». Сон чорніючий має темно-фіолетові квітки, які з'являються раніше, ніж сформуються листки. Квітконоси під час цвітіння видовжуються і нахиляються.

Сон широколистий — дуже невибаглива у культурі рослина. Квітникарі люблять його за морозостійкість, здатність зростати на затінених ділянках, швидко і легко розмножуватись вегетативно і насінням. Такі якості роблять рослину незамінною у ранньовесняному оформленні присадибних ділянок, скверів, садів і парків.

Сон чорніючий занесено до «Червоної книги України». Його чисельніші популяції охороняються у ландшафтних («Олегова балка», «Балка Мангаревщина», «Острів») ботанічних («Балка Долина», «Клинівський») заказниках, заповідному урочищі «Келібердянське».

Подивившись на ніжну рослину, доторкнешся до її м'якої пухнастої квітки, і зігріє вона тебе своєю теплотою, зробить добрішим. Але люди не завжди платять добром за добро. Щороку бездумно зриваються на букети незвичайні рослини. Тому все рідше зустрічається це природне диво у наших соснових лісах.

Степові метелики

ПОЛТАВСЬКІ степи найбільш постраждали від впливу людини. В їх різнотравному ґрунті тільки на окремих ділянках ще подекуди можна зустріти навесні чудові барви квітучих астрагалів — пухнастоквіткового, довголистого та ріжкового. Всі вони ніби припали до матінки-землі, піднявши над непоказним стеблом великі суцвіття — китиці. Астрагали належать до родини бобових, тож квіти їх нагадують різнокольорових метеликів, що присіли спочити на зеленому тлі.

Астрагали — дуже цікавий рід. Його назва походить від грецького слова «астрагаліос» — «хребець», «квітка», за характером вузлуватих стебел і кореневищ більшості видів, а також за формою насіння окремих представників.

Астрагал пухнастоквітковий (*Astragalus pubiflorus* DC.) — багаторічна безстебельна рослина з розеткою непарноперистих листків. Квітки, що з'являються у травні, жовті, зібрані у небагатоквіткові китиці, вкриті тендітним пушком. Опушення — то пристосування до нестачі вологи тож ним вкрита вся рослина, навіть, рудуватий довгастий плід — біб.

У мініатюрного астрагала довголистого (*A. dolichophyllus* Pall.) опушення надає рослинам сизуватого кольору. Китиця з невеликими жовтуватобілими квітками майже сидяча.

Білі квітки з рожевим вітрилом вкривають у травні невеличкий (10–20 см заввишки) астрагал ріжковий (*A. corniculatus* Bieb.). Вони зібрані у вкорочені китиці, що прикрашають тендітне, здерев'яніле при основі стебло. Свою назву «ріжковий» астрагал отримав за плоди — боби шиловидно-лінійні зігнутої форми.

За своїми декоративними якостями астрагал не поступається багатьом красивоквітучим рослинам і є перспективним для введення в культуру. Астрагал пухнастоквітковий — цінна лікарська рослина, що лікує хвороби серця і печінки.

На жаль, більшість астрагалів — рідкісні рослини різних регіонів України. 8 видів їх включено до «Червоної книги України», 9 видів — до Європейського Червоного Списку тварин і рослин, що знаходяться під загрозою зникнення у світовому масштабі (1991 р.).

Астрагали довголистий, пухнастоквітковий та ріжковий включені до списку регіонально рідкісних та малопоширених рослин Полтавщини. Їх охорона здійснюється на територіях ботанічних заказників області — «Климівського» та «Новодиканського».

Квітка сонця

НАВЕСНІ у сонячні травневі дні зрідка на степових і лучно-степових схилах, галявинах світлих лісів, узліссях Полтавщини можна спостерігати дивну картину — трав'яні пагорби загоряються золотистим сяйвом. Це квітує горицвіт весняний (*Adonis vernalis* L.) з родини жовтецевих.

Цей період у житті рослини влучно передає поезія українського ботаніка і знавця заповідної справи, директора Українського степового заповідника НАНУ Анатолія Генова:

Горицвіт, горицвіт
Для людей ти — Божий цвіт.
Ти лікуєш від недуги,
Ти жовтієш по яругам,
Серед жухлої отави
Тягнеш квіти золотаві,
Що вогнем горять яскравим
Під проміннячком весняним...

І дійсно, велика жовта квітка горицвіту нагадує зірку з багатьма променями, що розкривається із появою сонця, і завжди повернута до нього. У народі називають цю рослину гориквітом, жовтоцвітом, пожарною квіткою, чорногоркою, купавником, заячим маком, запарною травою, сосонкою. Рослина відома і під назвою адоніс весняний. Наукова міжнародна назва роду «адоніс» дана на честь бога Сонця — Адона. Одна з легенд розповідає про кохання гарного юнака Адоніса і богині краси Венери. Ревнивий Марс наслав на

Адоніса розлютованого вепра, від якого і загинув юнак. Венера дуже сумувала, втративши коханого. Вражені горем Венери, боги вирішили щорічно відпускати Адоніса з царства тіней на землю, де на його честь знов оживає природа, і юнак з'являється у вигляді сонцесейного горицвіту.

Рослина має невисоке слабозгалужене стебло і багатоголове кореневище. Особливу чарівність надає їй ніжне, тричіпірчасторозсічене листя. Гарні також туп'янки, облямовані волохатою ліловою чашечкою. Ось звідки походить ще одна назва рослини — мохнатка.

Квітка адонісу народилася від великої любові. Чи не тому вона лікує хворе серце? Лікарською сировиною є надземна частина з квітками, яка містить речовини, що стимулюють роботу серця. Настій горицвіту входить до складу препаратів адонізіду, кардіовалену, таблеток адоніс-бром. Слід пам'ятати, що ця лікарська рослина разом з тим і отруйна.

Розмножується горицвіт насінням складно. Навіть за сприятливих умов воно проростає через декілька років.

Його необхідно висівати відразу після збору, бо при тривалому зберіганні воно втрачає схожість. Сходи з'являються через 2,5—3,5 місяця після висівання. Перше цвітіння настає через 4—6 років, що перешкоджає швидкому розмноженню цього цінного лікарського виду. Взагалі ж, його життєвий цикл від появи насіння до цвітіння складає 8—10 років. Ось чому горицвіт весняний — один із найкрасивіших представників весняної флори, стає дедалі рідкіснішим. До цього призводить розорювання степів, випасання худоби в місцях зростання, масовий збір надземної частини рослини.

Чисельні популяції адонісу весняного, як регіонально рідкісного виду, охороняються на Полтавщині в ботанічних («Скоробір», «Воскобійницький», «Рожаївський», «Клинівський»), ландшафтних («Олегова балка», «Новодиканський», «Лучківський») заказниках, в заповідних урочищах «Косюрино», «Яворівщина», «Келібердянське», «Стінка»).

В південно-східній частині області зрідка зустрічається близький родич горицвіту весняного — горицвіт волзький (*A. wolgensis* Stev.). Тут він зростає на північній межі ареалу. Відрізняється від горицвіту весняного дрібнішими квітками та ширшими частками розсіченої листкової пластинки.

Як погранично-ареальний вид охороняється на території ландшафтного «Олегова балка» та ботанічного «Драбинівський» заказників.

Р рожеве диво

ОКРАСОЮ весняного степу є квітування трав'янистих рослин. Але око вирізняє серед мерехтіння кольорів рожеве марево навколо невеликих кущиків 30—100 см заввишки. Це вкрився цвітом мигдаль степовий або низький (*Amygdalus nana* L.) з родини розових. Таку картину можна було побачити у південно-східних полтавських степах ще на початку XX століття. Проте у наші дні мигдаль степовий частіше зустрічається на присадибних ділянках полтавчан. Високі декоративні якості зробили його популярною рослиною. Крім прекрасних рожевих квіток кущик прикрашають гостропильчасті листки, які з'являються пізніше, однорічні гілки, вкриті білуватою корою, та багаторічні — червоно-сірі.

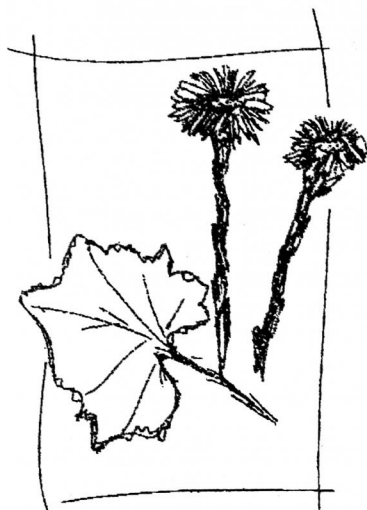
Мигдаль — світлолюбива та морозостійка рослина. Квітування його завжди триває — 13—15 днів. Після цього утворюється округло-яйцевидна кістянка, вкрита повстю. Садівникам відомо, що мигдаль легко розмножується насінням, яке потребує обов'язкової стратифікації протягом 50—60 днів. Розмноження відбувається також відводками та кореневою порослю.

Міжнародна назва роду «амигдалус» походить від сірійського слова, що означає «красиве дерево». Проте, в Україні цей степовий кущик відомий під назвою бобчук. Не менш популярні народні назви: вишенька, горішник, орішки заячі, черсик та ін.

Мигдаль степовий не тільки дуже декоративна рослина, він і чудовий медоніс.

Науковцями розроблені рекомендації щодо використання цього кущика для селекційної роботи, одиночних та групових посадок, бордюрів, закріплення еродованих степових схилів.

Природні зарості бобчука збереглися подекуди на півдні Кременчуцького району, де охороняються на території ландшафтного заказника «Балка Широка».

Вогнисті кошики

ЯК ТІЛЬКИ з глинистих пагорбів та схилів ярів зійде сніг і вони ще випаровують вологу, починають ясніти золотистим блиском маленькі, мов сонечка, жовті вогники — суцвіття підбілу звичайного або мати-й-мачухи (*Tussilago farfara* L.).

Така дивна назва дана рослині за особливість листків: зверху вони яскраво-зелені, блискучі, холодом віє від їх поверхні, як від погляду мачухи; зісподу ж листки вкриті ніжною пухнастою білою поволокою і, хоч схована ця сторона від сонця, проте вона завжди тепла, як ніжні і лагідні руки рідної матері.

В народі є ще й інші назви, які так чи інакше відбивають особливості будови рослини: бівпушок, білопух, білий лопух, білі листки, мачушник, купайла, пупава, підбільник та інші.

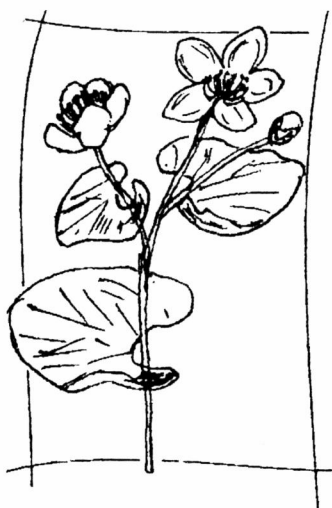
Мати-й-мачуха — багаторічна трав'яниста рослина з родини складноцвітих (айстрових) з довгим повзучим кореневищем. Цікава особливість її виявляється в тому, що на кореневищі квіткові і листяні бруньки утворюються нарізно. Першими з початком танення снігу у березні чи квітні виростають стебла-квітконоси, вкриті коричневими лусочками й дрібними волосками, які на верхівці утворюють яскраво-жовті суцвіття — кошики. Вони дуже нагадують кошики кульбаби. Придивіться: вони складаються з численних окремих язичкових квіток, які мають властивості біологічного годинника та барометру: закриваються рівно о 17 годині, під час похмурої погоди або дощу — зовсім не розкриваються. На кінець цвітіння квітконосне стебло дуже видовжується, поникає, а на місці суцвіття утворюється біла пухнаста голівка, в якій міститься багато сім'янок з чубчиками-летючками. Вітер підхоплює їх і розносить на значні відстані. І тільки після відмирання весняного пагону утворюються кілька інших з нечисленними листочками, які мають округло-серцевидну форму. Саме тому англійці називають цю рослину «син поперед батька», бо квітки в неї з'яв-

ляються раніше, ніж листки. Отже, протягом одного місяця рослина тричі змінює свій зовнішній вигляд.

Наукова назва роду походить від латинського «туссіляго», що в перекладі означає «кашель». Пов'язано це з тим, що рослина є добрим лікувальним засобом від кашлю.

Здавна листя мати-й-мачухи використовували з лікувальною метою як ранозагоювальний засіб та при захворюваннях дихальних шляхів.

Влітку листя набуває великих розмірів, рясно вкриваючи собою днища ярів, глинисті схили. Восени листки буріють і поступово відмирають. До цього часу багаторічне кореневище вже цілком підготовлене до зими, йому не страшні й самі люті морози. Насіння теж надійно захищено в ґрунті і навесні дасть життя новим рослинам, які першими прикрасять землю.

Букети серед води

ОКРАСОЮ весняних заплавлених лук є калюжниця болотна (*Caltha palustris* L.). До середини травня мілководдя боліт, лучні озера, заплавні луки та вільшняки прикрашені оправою із золотистих квіток цієї рослини.

Своєю назвою калюжниця теж завдячує прихильності до води. Слово «калуга» на давньослов'янській мові означає «болото», «багно». До речі, і російське місто Калуга отримало свою назву через заболочену місцевість, на якій воно було побудоване.

В народі калюжницю називають болотним куросліпом, болотними нагідками, змії-травкою, вважаючи, що поблизу неї оселяються змії, а можливо, через отруйність стебла і листків. А ще її називають масляною квіткою через золотаві, блискучі, дуже гарні квітки.

Квітуча калюжниця нагадує деякі жовтецеві, недарма вона належить до цієї родини. Цікаво, що частини квітки, які ми сприймає-

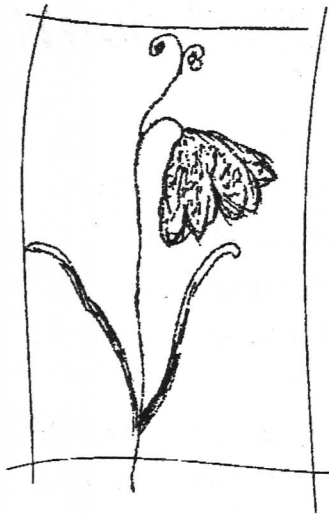
мо як віночок, насправді — яскраво забарвлена чашечка. Вона велика, яскрава; її розміри залежать від кількості вологи навкруги. Серед своїх родичів з родини жовтецевих калюжниця має найбільші за розмірами листки округлої форми.

Росте калюжниця дуже повільно, квітнути починає лише в десятирічному віці. Під час великих повеней, в дощові весни рослини куросліпа можна побачити навіть на сухих луках. Це зовсім не радує косарів, адже калюжниця — отруйна рослина, свіже стебло і листки якої можуть викликати тяжкі отруєння великої рогатої худоби і коней.

У народній медицині свіже листя калюжниці широко використовувалось для лікування опіків, екземи. Теплим відваром лікують деякі хвороби шкіри. При неврозах подрібнені корені куросліпу домішували до борошна, з якого випікали хліб. З квіток одержували жовту фарбу.

Калюжниця може рости тільки у вологому середовищі. Тому осушення болотистих лук, вільшняків призводить до зменшення чисельності популяції типової вологолюбної рослини калюжниці.

Не поспішайте зривати у букет великі привабливі квітки калюжниці! Вони швидко зів'януть без вологи.

шаховий келих

НЕ ТІЛЬКИ в лісі та на степових схилах відбувається бал первоцвітів. В кінці квітня на вогких луках, лісових галявинах з'являються три брати-красеня — рябчик малий, шаховий та руський.

Міжнародна назва роду походить від латинського слова «фрітілярія», що в перекладі означає «келих». І дійсно, ця схожість дзвоникovidної квітки рябчика відразу впадає в око, тому часто в народі і називають рослину дзвоником, ліловим тюльпаном. А ще звуть цього лучного мешканця жаб'ячим зіллям за специфічний запах, що увібрав у себе вологість лук та п'янке солодощі пробудженої весною землі.

Звідки ж така чудернацька назва — рябчик? Відповідь на це питання дасть сама квітка, у якої лілові пелюстки віночка мають крапчастий малюнок.

Елегантність рябчикам надає тонке стебло з вузьколінійними листками. А от у рябчика руського є характерні приквіткові листочки, які спірально закручені. Гнучке стебло завжди хилиться під вагою великої квітки, що нагадує пониклий тюльпан (бо вони з однієї родини — лілійних). І це надає рослині ще більшої загадковості.

За малюнками пелюсток квітки можна розпізнати ім'я рябчика. У одного з них, який є рідкісним для України і зрідка зустрічається в Полтавській області, темні пелюстки мають білуваті плями, що розміщені в шаховому порядку — справжнісінька шахова дошка! Тому цей рябчик називають шаховим (*Fritillaria meleagris* L.). Рябчик малий (*F. meleagroides* Patr. ex Schult. et Schult. fil.) має невизначений малюнок іззовні. А середина квітки яскраво-жовтого кольору є своєрідним посадочним майданчиком для бджіл та джмелів, які запилюють рослину. Для них рябчик приготував солодкий нектар, який приховав у медовій ямці при основі пелюсток. У рябчика руського (*F. ruthenica* Wikstr.) пелюстки квітки ззовні темно-червоні з темнуватими плямами, а всередині жовтуваті.

Після квіткування стебло рослини прикрашає деякий час плід — велика шестигранна коробочка, в якій досягає насіння.

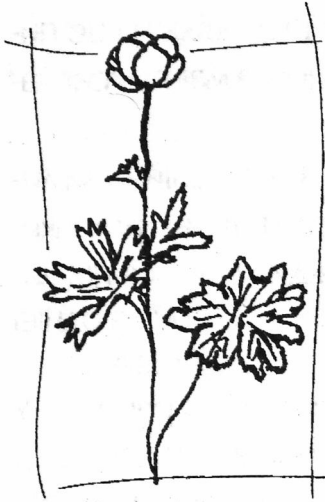
Оригінальну будову має цибулина рябчика: дві м'ясисті лусочки зрослися біля основи і у цій пазусі утворилося по одній новій цибулині, які дадуть початок молодій рослині наступної весни.

Рябчик — чудова декоративна рослина. Років двадцять тому на лучних територіях Полтавщини рябчик малий утворював «пурпурове море» на значних площах. У наш час він трапляється все рідше, бо змінюються місця його зростання — переорюються луки чи на них випасається худоба. Та й люди нещадно знищують на букети беззахисну рослину.

А чи знаєте ви, що зривання квітучого стебла негативно позначається на стані цибулини і гальмує поновлення виду?

Насіння рябчика довго знаходиться у латентному стані — протягом 320—340 днів. При введенні в культуру рослини рясно цвітуть, дають багатий самосів.

Всі види рябчиків включені до «Червоної книги України», і всі їх місцезростання на Полтавщині потребують охорони. Популяції рябчика малого охороняються на території ботанічних заказників «Зачепилівський», «Глибочанський», рябчика руського — в заповідному урочищі «Келібердянське», заказниках «Лучківський» і «Драбинівський».

Квітка тролів

НАПРИКІНЦІ весни — початку літа вступає в пору цвітіння купальниця європейська (*Trollius europaeus* L.). Її можна зрідка побачити на півночі Полтавщини у зволжених місцях, на луках та узліссях. Ось як влучно про це написала поетеса Надія Хоменко:

На Сулі, край заглави,
У вечірній заграві
Розцвілися купави,
Мов червоні серця.

Купальниця — багаторічна кореневищна рослина з прямостоячими стеблами заввишки 50—70 см та пальчасто-розсіченими листками. Стебло вінчає велика жовта квітка 3—5 см в діаметрі. Наукова назва роду купальниця «троліус» походить від латинського слова, яке означає «кругла посудина».

Про квіти купальниці неможна сказати, що вони розкриваються. Навіть під час повного цвітіння пелюстки рослин залишаються зімкнутими, тому квітки формою нагадують бубонці. Німці називають рослину квіткою тролів, бо вірять, що в її квітках живуть ці казкові істоти. Важко сказати щодо тролів, проте для комах купальниця — завжди гостинна і затишна домівка, де можна перечекаати негоду і полакувати нектаром. Жовті пелюстки купальниці, власне кажучи, є яскраво забарвленими чашолистками. Справжні пелюстки ховаються в середині квітки і перетворені на нектарники. Купальниця — гарний медонос, запилюється переважно великими комахами (важкими джмелями та бджолами), які без перешкод можуть проникнути у її закриті квітки.

Про появу купальниці на землі розповідає легенда. Закохалася донька багатого та жадібного купця в бідного рибалку і втекла з ним в далекі краї. А перед втечею розкидала дівчина із скрині все золото, нажите батьком. З тих червінців незабаром вирости яскраво-жовті квіти купальниці, які сяяли на сонці, як золоті монети.

Скільки народних найменувань має ця рослина: авдотки, букли, волове око, куряча сліпота, вовча лапа, головічка, прикрит удотки — всього понад двадцяти назв! Це свідчить про популярність купальниці в народі. Колись у слов'янській мові побутовало слово «купавий», яке означало «красивий». На нього подекуди ще й зараз можна натрапити в давніх народних піснях. Саме від цього слова й утворилися народні назви «купава», «купина», «купальниця», які свідчать, що ці рослини привернули увагу наших предків своєю красою та певними властивостями. Зокрема, купальницю використовували для лікування шлункових захворювань та наливів. Не слід забувати, що купальниця належить до родини жовтецевих і є отруйною рослиною.

Хочеться згадати старовинну прикмету, пов'язану з цією рослиною: якщо її ясно-золоті сонечка загоряться в різнотрав'ї, значить вода достатньо прогрілася, і можна відкривати купальний сезон.

Рослина надзвичайно декоративна. В культурі вона досить пластична: може рости в півтіні та витримувати більш посушливі умови, ніж у природі. Добре розмножується насінням, висіяним під зиму. Сіянці масово квітнуть вже на другий рік.

Вид є регіонально рідкісним і охороняється в Шишацькому районі на території заповідного урочища «Косюрине».

*Квітню мій завітчаний,
Місяць — квітничок,
Виший мені, квітне,
Цвітом рушничок.
Микола СИНГАЇВСЬКИЙ.*

Проведення «Свята первоцвітів», як однієї з нових масових форм природоохоронної освіти та виховання, — актуальна потреба сьогодення.

Погіршення стану навколишнього середовища, збіднення рослинного покриву, зменшення чисельності та загроза зникнення деяких видів рослин — це результат екологічної безграмотності населення. Тому нині основним засобом екологічного виховання повинна бути роз'яснювальна робота.

Основним завданням «Свята первоцвітів» є знайомство з біологічними та екологічними особливостями місцевих первоцвітів, їх станом у природі та шляхами охорони.

Форми проведення «Свята первоцвітів» можуть бути різними:

- демонстрація слайдів місцевих первоцвітів та розповідь про них;
- показ кінофільму про весняні рослини та шляхи їх охорони;
- конкурс на кращий малюнок «Наші первоцвіти»;
- конкурс на кращий плакат «Охорона первоцвітів»;

- театралізована вистава «Бал первоцвітів», «Лісова казка»;
- концерт за участю учнів різних шкіл (у програмі — вірші, пісні, танці про весняні рослини);
- ботанічна вікторина чи ботанічний КВК;
- звіти «зелених патрулів» шкіл про проведену роботу із захисту рідкісних весняних рослин.

Для проведення свята слід включити до програми кілька різноманітних форм для кращого сприймання. Доцільно проводити цей природоохоронний захід у березні, перед весняними канікулами. Місце проведення — шкільні та вузівські приміщення, краєзнавчий музей, екологічна стежка тощо.

БАЛ ПЕРВОЦВІТІВ

(Сценарій театралізованої вистави)

Дійові особи:

Флора

Весна

Вітер

Водяний

Лісові первоцвіти: Підсніжник, Первоцвіт, Проліска, Ряст, Пшінка, Анемона, Медунка, Фіалка, Конвалія.

Степові первоцвіти: Горицвіт, Шафран, Сон.

Квіти вологих місць: Калюжниця, Мати-й-мачуха, Рябчик.

(Всі дійові особи в костюмах, що відображають характерні особливості героїв. Первоцвіти, занесені до «Червоної книги України», перев'язані червоними стрічками).

Дія відбувається на лісовій галявині. Звучить пісня про весну. Під деревом на троні сидить Королева-Флора. Танцюючи, на сцені з'являється Весна. Флора радіє і вітає Весну.

Флора: О, чудова Весно! Ми давно чекали на тебе. Твій прихід для нас завжди справжнє свято. І сьогоднішній бал я влаштовую на твою честь.

Весна: Дякую, Ваша Величносте! Я завжди рада приходити у Ваші володіння.

Флора: А ось і розпорядник балу — Вітер!

Вітер: Королево-Флоро! Я виконав Ваше доручення — відважний лицар Підсніжник разом з першим помічником Весни — Первоцвітом вже прибули.

(Звучать фанфари. На сцені з'являються Підсніжник і Первоцвіт)

Вітер: Я бачив, як зірниця впала,
Як на снігу вона палала.
Як сніг, біліший від лілеї,
Вночі іскрився біля неї.
Де в темноті зоря згоріла,
З'явилась вранці квітка біла.
І сонце стало, ніби вище.
І сніг лежав, як попелище.

Ось я і хочу вам відрекомендувати: Підсніжник — справжній красень: має ніжну дзвоникоподібну квітку, за що його називають сніговим дзвіночком або молочною квіткою. А це — Первоцвіт. У нього не прості, а золоті квітки, до того ж чарівні! Недарма в народі його кличуть «ключиками весни». Первоцвіте, що це в тебе за ключі?

Первоцвіт: Це — чарівні ключі. Ними я відмикаю землю і випускаю інші весняні квіти.

Вітер: Так настав час це зробити.

(Первоцвіт виконує танок, на мить зникає, а потім виводить за собою Проліску і Ряста).

Вітер: А ось — Проліска і Ряст — нерозлучна пара. Завжди в лісі разом, і на бал з'явилися удвох. Проліска — синьоока вісниця Весни, її ніжно-лазурні квіточки — справжні блакитні зірочки! Її супутник — Ряст, прикрашений тонким мереживом листя та бузковими квітами зі шпорцями.

(На сцені під музику з'являється група дітей, які взявшись за руки, символізують Пшінку весняну. Виконують танок).

Вітер: А це — дружна сімейка Пшінки весняної — вони ростуть завжди купкою, і всі, як один, мають золотисті блискучі яскраво-жовті квіточки. А їх багаточисленні маленькі округлі листочки багаті на вітаміни, тому рослину кличуть в народі салатом.

(На сцену повільно виходить Шафран).

Вітер: А ось і гість із степу! Маленький, тоненький, але такий вродливий — Шафран або Крокус. Щоб милуватися неповторною красою, люди вирощують його садові форми на квітниках.

(На галявину несміливо виходить Мати-й-мачуха, озиряється по сторонах).

Вітер: Чому ти так соромишся, Мати-й-мачухо, чому така несмілива?

Мати-й-мачуха: Тут всі такі прикрашені А в мене, навіть, і листя немає. Тепер мене ніхто і не впізнає. Зелений свій одяг я матиму пізніше, а зараз в мене є тільки кошики з квіточками.

Вітер: Не сумуй, ти — чудова рослина! Твої яскраво-жовті кошики згодом перетворяться в білі пухнасті кульки, які я розвію по світу, розносячи твоїх діточок.

(На сцену виходять Фіалка з Медункою).

Вітер: А ось ще дві нерозлучні подружки. Одну з них ви завжди впізнаєте завдяки тонкому ніжному аромату — це Фіалка. А інша квітка, яка має солодку назву, за що її люблять бджоли, — Медунка — дуже швидко змінює своє квіткове вбрання: спочатку її квітки рожевого кольору, а потім стають поступово блакитними.

(На сцену стрімко, кружляючи, вибігає Анемона).

Вітер: А це — моя дочка Анемона. Ніжна, тендітна квітка, що розквітає в пору весняних вітрів. Тому її російське ім'я «ветреница». Красива..., але отруйна!

(Вітер наспівує. Анемона в цей час виконує танок).

Вітер: Прозора тиша сповива дерева,
Синіє ряст і лащиться до ніг.
Кружляє анемона з лісового мрева,
Дзвенить струмком колишній білий сніг.

(З'являється Горицвіт)

Вітер: Стривай, доню! Іди швиденько до мене, я тебе познайомлю з чудовою квіткою степових просторів — символом сонця і кохання — Горицвітом або Адонісом. Його великі яскраво-жовті, наче вогники, квітки завжди повернуті до сонця. А про свою сумну долю він тобі розповість сам....

(Горицвіт розповідає про себе легенду. Вітер підходить до нього)

Вітер: Горицвіте! А де ж ти подів свого друга — Сон, ви ж повинні прибути разом?!

Горицвіт: (здивовано). А хіба його ще немає? Він вирушив раніше. Мабуть, десь знову задрімав.

Вітер: Знов мелодія весни —
Летється зранку навкруги
Тиха, ніжна, колискова..
То співає цвіт ліловий.
Чи ти в лісі ще жива,
Гарна квітка — сон-трава?!

(Повільно, позіхаючи, виходить Сон).

Вітер: Гей, Соне, де ти заблукав?

Сон: Ну, що тут за гомін? Знову не дають мені відпочити.

Вітер: Ви тільки подивіться на нього! Вже тут майже всі зібралися, незабаром бал розпочнеться, а він все дрімає! Ось зараз я на тебе дмухну і розвію всі твої сні!

(Вітер дмухає на рослину. Сон прокидається, всім вклоняється. Раптово на сцені з'являється Водяний. Всі квіти лякаються).

Вітер (здивовано): Водяний, а як ти сюди потрапив? Ти, часом, не захворів? Хіба можна переплутати підводне царство із лісовим? Чи в тебе, можливо, якась термінова справа до нас?

Водяний: Все гаразд, все гаразд! Я зовсім не помилився! Я привів на бал свою золотооку русалку Калюжницю болотну і свого сусіда з лук — Рябчика шахового.

(Звучить музика, з'являються Калюжниця і Рябчик. Всі їм вклоняються).

Вітер: Тепер, напевно, всі зібралися? Стривайте, я чую срібний дзвін! Що це?

(З'являється Конвалія з гордо піднятою головою).

Конвалія: Хіба можна починати бал без мене?

Вітер: Не треба запізнюватися, лісова красуне!

(Вітер звертається до Флори).

Вітер: Ваша Величносте! Гості всі прибули, і бал первоцвітів можна розпочинати!

(Флора підводиться, всіх вітаючи)

Флора: Квітню мій завітчаний,
Місяць — квітничок,
Виший мені, квітне,
Цвітом рушничок!

(Звучить урочиста музика, а потім — вальс. Квіти танцюють).

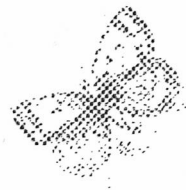
Флора: Дорогі гості! Я зібрала вас, щоб ви повеселились на балу, який влаштований на честь нашої довгожданої чарівниці Весни!

Весна: Взагалі квіти не співають, як птахи, і не розмовляють. Але ми зараз в казці, а в ній завжди є чудо. Нехай самі квіти розкажуть про себе.

Флора: Помічник Весни — Первоцвіте! Розкрий нам свої таємниці!

Первоцвіт: Таємниць особливих у мене немає. Хіба що розповім, чому мене називають квіткою дванадцяти богів.... За грецьким міфом я квітка, в яку перетворили саме дванадцять богів невиліковно хворого юнака і повеліли нести здоров'я іншим. Свою місію я виконую успішно: лікую людей від безсоння, головних болей, захворювань верхніх дихальних шляхів. Особливо цілющі мої листочки — справжні комори вітамінів. За кількістю цих речовин я займаю друге місце після шипшини — загально визнаної чемпіонки.

Проліска: Я — перша квіточка весни,
Я — пролісковий цвіт.
Пережила зимові сні,

Знов народилася на світ.
У мене очі голубі,
Такі, як неба синь,
Росту між кленів та дубів,
Люблю і сонце, й тінь.
Зелені рученьки мої
Листочками зовуть,
Люблю ліси, люблю гаї,
Живу я здавна тут.
І вірю: люблять всі мене,
Як золоту весну.
Бо знають, що зима мине,
Коли я розцвіту.

Ряст: А про мене серед людей ходить багато легенд. Ось послухайте одну з них. В одному пралісі жила відьма. За ніч вона намотається на мітлі, вдосвіта повертається до своєї лісової хатини, щоб заховатися від людських очей і перепочити. Тільки задрімає, а півень починає кукурікати і спати відьмі не дає. Розсердилася вона на півня і перетворила його на квітку-ряст, яка дещо схожа своєю формою на голову півня... Я дуже ніжний, швидко в'яну, тому не рвіть мене! А крім того, мої квітки дуже люблять бджоли та і людям я приношу користь: з моїх бульб виготовляють цінні ліки.

Пшінка: Струмком із пагорба збігає,
Останній сніг втрача зима.
Весну-володарку вітає
Квітками пшінка весняна.

Шафран: Мене ще називають Крокусом, Це пов'язано з легендою... Якось, розважаючись на стадіоні, Меркурій — бог торгівлі та мандрів — метнув диск так невдало, що влучив у свого друга Крокуса. Той упав і настав його смертний час. Ніщо вже не могло допомогти смертельно пораненому. Меркурій був у відчаї і попросив богів зберегти пам'ять про друга. З краплин крові Крокуса вирости красиві квіти, які тепер і називають його ім'ям.

Мати-й-мачуха: А я одночасно мати і мачуха. Придивіться до моїх листочків — зверху вони холодні, бо то — мачуха зла, а знизу зігріє ваш погляд пухнаста поволока, як рідна ненька. (Звертається до Вітру і Землі).

Вітер-вітерець, пухнінки рознеси...
Земленько-матусю, пагони прорости,
Щоб людям весною на радість та влітку — на користь.

Фіалка: Я зовсім невеличка, навіть, непомітна, прикриваю свої квіточки округлими зеленими листочками. Завжди квітую разом зі своїми сестрицями, бо так веселіше. Дарую лісові приємний аромат, а людям — ліки.

Вітер: Ти така скромниця!

Медунка: У лісі веснянім
Цікава рослина:
Ось тільки червона...
Тепер уже — синя!

Відгадали? Це мова про мене — Медунку. Я маю одночасно червоні і сині квіточки. Товаришую із комахами, яких запрошую до себе в гості червоними квітками, а проводжаю — синіми.

Горицвіт: Мене називають Горицвітом, бо коли я зацвітаю — сотні сонечок спалахують на схилі, здається, наче він горить від цього яскравого цвіту. А друге моє ім'я — Адоніс. За легендою його дала прекрасна Афродіта квітці, що проросла з краплин крові її коханого — сміливого і вродливого юнака Адоніса, який загинув від смертельних ран, завданих йому величезним вепром.

Сон: А в мене стільки багато назв, що важко вибрати найкращу. Називають мене бобриком, бо мої пелюстки, листки, стебло закутані від весняних холодів у теплий кожушок із білястих волосків. І дзвіночком, сон-травою і сон-зіллям називають, і сончиком, бо квіточки завжди мої схилені, і, здається, що я весь час дрімаю.

(Флора підходить до Сону).

Флора (неначе про себе):

Ще холодні в лісі ранки, сніг ще в лузі дотліва
Та розкрила на світанку сині очі сон-трава.
Сон-трава на ніжці срібній — ніжне сонечко земне.
Ти ж казала, мамо рідна, в сон-траві знайшла мене.

Вітер (звертаючись до Сону): Так, всі знають тебе, як чудову квітку. А чому ти не хочеш зізнатися, що маєш і отруту?

(Сон схиляє голову)

Конвалія: Із зеленої сорочки,
Що зіткнув весною гай,
Білі дивляться дзвіночки.
Як зовуть їх? Відгадай!

Вітер:

Це конвалії у гаї
На галявинах цвітуть.
І ніде, ніде немає
Кращих квіточок, мабуть.

Рябчик: На пелюстках візерунки —
Темні крапчасті малюнки
Ніжна і струнка стеблина:
Рябчик — рідкісна рослина!

Флора: Всі квіти розповіли про себе, промовчав лише красень — Підсніжник. Чому ти засумував? Чи тобі мій бал не до вподоби, чи тобі нічого розповісти про себе? Хіба не складають про тебе віршів, пісень, загадок?

Підсніжник: Складені про мене і легенди, і вірші....
За всі на світі рожі та гвоздики
Небаченої дивної краси,
Миліший всіх — простий підсніжник дикий,
Ця скромна квітка ранньої весни.
А ось коротенька легенда:
Плакала Снігуронька, проводжала зиму,
Йшла сумна за нею — стали всі чужими.
Там, де йшла і плакала, торкаючи лози,
Виросли підсніжники — Снігуроньки сльози.

Та гірка моя слава. Я з'являюсь самим першим, коли ще лежить сніг. Своїм гострим, як спис, листком, я пробиваю землю, торішнє листя, сніг і гордо виношу свою голівоньку, але... Мене зривають, тільки-но я зацвіту. І яка людям справа до мужності, до боротьби, яку я вів із зимою? Через те я потрапив до «Червоної книги України». Але від цього мене не стало більше. Ось чому я не радію.

Весна: Я впевнена, що наші друзі — школярі будуть тебе охороняти, де б ти не ріс. Правда, діти? (звертається до присутніх).

Флора: Дорогі друзі! Порадившись із Весною та весняним Вітром, ми вирішили присвоїти звання самого сміливого лицаря Весни — Підсніжнику! А королевою нашого балу обрати ніжну і запашну, скромну і корисну Фіалку.

(Флора коронує квіти).

Весна: Вислухавши кожного із вас, я зрозуміла, що ви дуже сміливі, красиві, корисні, користуєтесь славою і повагою серед людей. Та часто ця слава гірка, бо люди бездумно зривають вас, і тому я звертаюсь до всіх людей: даремно не рвіть первоцвіти, охороняйте цих мужніх, але в той же час таких тендітних і беззахисних рослин, бо без них мій прихід буде безрадісним, а мої володіння — похмурими і сірими!

В природі все буденне і святкове,
І дивне, й незвичайне, і просте

Є зміст в листку,
 Є зміст в пташиній мові, —
 В усьому, що зів'яло і цвіте.
 Все загадкове, потаємне й зрима
 Нашіптує мені: люби, живи!
 І грає вітер з синіми очима
 На променях зеленої трави.
 І чую я, як в серці зріє слово
 І папороть надій моїх цвіте...
 В природі все буденне і святкове,
 А може, просто кажучи, — СВЯТЕ!!!

ВІКТОРИНА

«Чи Знаєте ви первоцвіти?»

1. Які з первоцвітів занесені до «Червоної книги України»?

(Відповідь: підсніжник білосніжний, тюльпан дібровний, тюльпан Шренка, сон чорніючий, півонія тонколиста, рябчик шаховий, малий і руський, брандушка різнокольорова, шафран сітчастий).

2. Який первоцвіт називають хамелеоном за його здатність змінювати забарвлення квіток від рожевого до синього?

(Відповідь: медунка темна)

3. Про що сигналізує комахам різне забарвлення квіток однієї рослини медунки?

(Відповідь: червоно-забарвлені квітки потребують запилення, а сині — вже запилені)

4. На деяких старовинних портретах Микола Коперник тримає в руках квіти конвалії. Що означала в ті часи мармурово-біла квітка?

(Відповідь: вона була емблемою доктора медицини)

5. Листя яких первоцвітів використовують для приготування весняних салатів?

(Відповідь: пшінки весняної, первоцвіта весняного, медунки темної)

6. З яких первоцвітів виготовляють ліки від серцевих захворювань?

(Відповідь: з конвалії звичайної, горицвіту весняного)

7. Який первоцвіт називають квіткою дванадцяти богів?

(Відповідь: первоцвіт весняний)

8. Для чого служить «кожушок» із білястих волосків у сону?

(Відповідь: він захищає рослину від весняних холодів)

9. Завдяки чому мати-й-мачуха одержала таку назву?

(Відповідь: завдяки своїм листкам, один бік яких гладенький і холодний, як мачуха, а другий — теплий і м'який, як мати).

10. Який з первоцвітів служив древнім римлянам показником близького залягання підземних вод?

(Відповідь: мати-й-мачуха)

11. Який первоцвіт культивують з метою отримання з нього екзотичних прянощів?

(Відповідь: шафран посівний)

12. З яких первоцвітів одержані садові форми?

(Відповідь: первоцвіт, шафран, тюльпан, фіалка, конвалія, нарцис, півонія, проліска, анемона, підсніжник)

13. Який період квітування ранньовесняних рослин?

(Відповідь: дуже короткий — від 2 до 4 тижнів)

14. З чим пов'язаний такий короткий період квітування ранньовесняних рослин?

(Відповідь: з максимальним використанням вологи і сонячного світла, поки на деревах не розпустилося листя)

15. Які з первоцвітів використовують у медицині для лікування кашлю та захворювань верхніх дихальних шляхів?

(Відповідь: мати й-мачуху, медунку темну, первоцвіт весняний)

16. Який первоцвіт називають «золотими ключиками» весни?

(Відповідь: первоцвіт весняний)

18. Яким ранньовесняним рослинам П. І. Чайковський присвятив один із віршів та музичних творів?

(Відповідь: конвалії — вірш, а підсніжнику — п'єсу «Підсніжник»)

19. Назва якої весняної рослини говорить про місце її зростання?

(Відповідь: калюжниця болотна)

20. Який видатний російський економіст-аграрник підписував свої романтичні повісті псевдонімом «Ботанік Х»?

(Відповідь: Чаянов Олександр Васильович (1888—1937)).

ЗАГАДКИ

...

Вігадайте, любі дітки,
В кого синь блакитна — квітка?
Ще у лісі сніг лежить,
А блакить та вже горить.

(Проліска)

...

На лісовій галявині,
Погляньте, любі дітки,
Мов зірочки блакитнії
Розквіли гарні квітки.

(Проліска)

...

Хто добре грецьку мову знає,
Рослини назву вігадає.
З двох слів складається вона:
Це — «молоко» і «квітка».
Квітує рано навесні...
...(Galanthus), любі дітки.

(Підсніжник)

...

Іще лежить у лісі сніг,
Рослина розквітає,
Неначе краплі молока
Біленькі квітки має.

(Підсніжник)

...

Хто у лісі загубив
Цілу в'язочку ключів?
А ключі ті не прості,
Жовті, наче золоті.

(Первоцвіт весняний)

...

Цибулинка — у землі,
Жовті зірки — на стеблі,
А плоди, мов кульки.
Звуть її ... (цибулька)
Гуси квітку поважають,
Навесні не обминають.

(Гусяча цибулька)

...

Тендітна фея в лісах живе,
З вітрами грає, коли цвіте,
Цілющі скарби в собі несе,
Але ж підступна — отрута є!

(Анемона)

...

Буваю жовта, буваю біла,
Я полюбляю вітер щиро:
Із ним танцюю, із ним співаю,
За що «вітряну» назву маю.

(Анемона)

...

Коли квітує квітка ця чубата,
Не можна всидіти у хатах —
Пливе п'яний медовий аромат:
Амброзія, ваніль, лукум-рахат.

(Ряст)

...

Рослина з Руткових примітна,
Ясніє рясно навесні.
Суцвіття — китиці схилились,
Тріпочуть, медом налиті.

(Ряст)

(Ряст)

(Переліска багаторічна)

(Медунка)

(Чина весняна)

(Медунка темна)

(Чина весняна)

(Веснянка весняна)

(Фіалка запашна)

(Фіалка запашна).

•••

З неба зірка ніби впала,
Зірка квіткою та стала,
Про маленьку цю пригоду
Розповість вам назва роду.
(Зірочник)

Нирковиднії листки
Нагадають копитки.
Як розтерти той листок,
Вдарить перця в ніс душок.
(Копитняк)

•••

Дзвіночки-перлинки
Цвітуть в гущині,
Немов з порцеляни
Квітки запашні.
(Конвалія)

•••

Китиці синіх краплинок,
Виросли із цибулинок.
Гарні, немов іграшкові,
Квіти весні і любові.
(Гадюча цибулька)

•••

Лікарська рослина цвіте навесні,
У травні знайдеш ти її в гущині.
Схилили голівки біленькі
дзвіночки,
Ховають від сонця пахучі віночки.
(Конвалія)

•••

У весняному степу
Голубі озерця
Із дзвіночків, що бринять,
Наче пісня серця.
(Гіацинтик блідий)

•••

Цвіте синьо,
Лист зелений квітник прикрашає.
Хоч мороз усе побив —
Його не займає.
(Барвінок)

•••

Не молочай, а білий сік
В своїм стебельці має,
Не чарівник, а шлейф зірок
На тім стеблі тримає,
Народ же квітку
«Молоком пташиним» називає.
(Рястка)

•••

Хто листки-сердечки має
і у травні розквітає?
(Веснівка дволиста)

•••

Біляві квітки в китицю зібрались
Та у травичці заховались,
Як їх стебло переломити,
То можна молоко пролити.
(Рястка)

•••

Диво-квітки чарівні
Причаїлись при землі:
Три пелюстки у дзвіночка,
Буруватого віночка.
Ось прикмета головна —
Видна здалеку вона:

•••

До клану лілійних відносять
цю квітку,

Ти стрінеш її навесні, а не влітку,
В степах свій віночок з землі
витає,
Рожево-лілові пелюсточки має.
Цікавинка є у рослини цієї —
Коробочка — плід росте під
землею.

І, на останок, запам'ятай:
Вид рідкісний дуже, його не чіпай!
(Брандушка різнокольорова)

...
Незвичайні пелюстки
Мають довгі нігтики,
Плід утворює в землі,
А цвіте — в квітневій дні.
(Брандушка різнокольорова)

...
Невеликі пелюстки
Мають темні смужки.
Наче золотий пісок,
В квітках жовтий є пилок.
А в землі сидить сітчаста
Цибулиночка куляста.
(Шафран сітчастий)

...
Коли ранковий сонця промінь
Впаде на степові долоні,
Свої віночки розкрива
Чарівна квітка весняна.
Її пелюстки золоті
Горять на сонці, як вогні.
Вона з небес до нас прийшла,
Скарби цілющі принесла.
(Горицвіт весняний)

...
М'які сріблясті волоски
Рослину всю вкривають

Вони її від холодів
Надійно захищають.
Поодинокі квіточки
На диво — дзвоник схожі
Народ вважає, що ця квітка
Безсоння лікувати може.
(Сон-трава)

...
Бризки веселки на квітнику.
Хто з вас не знає квітку таку?
Хто відповість, хто відгадає,
Назву пташину яка квітка має?
(Півники)

...
Зростає він в степах,
на крутосхилах,
Коли розквітне, — серцю
стане милий:
Рожева піна квітів кущ вкриває
І навіть листя в тому
буїноцвітті потопає.
(Мигдаль степовий)

...
Цей маленький чагарник
Дуже гарний навесні:
Весь духмяний і умитий,
Наче снігом білим вкритий,
Розквітає у степах.
Влітку він — у намистах.
За намисто кожен — смик!
Та й укине на язик.
(Вишня степова)

...
Де весною вироста
Гарна квітка золота,
Влітку бачимо листок,
Знизу — теплий кожушок.
(Підбіл, мати-й-мачуха)

• • •

Листок чудовий у рослини:
Блищить на сонці зверху він,
А перевернеш — знизу білий,
Повстистий і м'який.
Якщо прийдеться застудитись,
Не вгамувати кашель, жар,
Візьми рослину цю цілющу
І випий з неї ти відвар.

(Підбіл, мати-й-мачуха)

• • •

Русалки златоокі на луках при воді
Або в лісах вологих квітують
навесні.
Вони калюжі полюбляють,
Тому болотну назву мають.

(Калюжниця)

• • •

Моя назва хоч негарна,
Та підкаже зразу вам,
Що в калюжі я стою,
Дуже воду я люблю.

(Калюжниця)

• • •

На диво-келих квітка схожа,
Як дошка шахматна вона:
То біла цятка, то лілова —
Яка краса і дивина!

(Рябчик шаховий)

• • •

В Росії квітку жаром називають,
А німці вірять, що у ній
До ранку тролі спочивають.
На Україні ж кличуть
Вовчою стопою, авдоткою чи
Курячою сліпотою.
Ім'я її вам легко буде відгадати,
Якщо прикмету старовинну
пригадати:

Коли на луках ці рослини
розквітають,
Вони сезон купальний в селах
відкривають.

(Купальниця)

(Загадки складені Оленою Халімон, Оленою Байрак та Наталією Стецюк)

РАДИМО ПРОЧИТАТИ:

- Андрієнко Т. Л., Байрак О. М., Залудяк М. І. та інші. Заповідна краса Полтавщини. — Полтава: Астрєя, 1996. — 188 с.
- Антонюк Н. Є., Бородіна Р. М., Собко В. Г. та ін. Рідкісні рослини флори України в культурі. — К.: Наукова думка, 1982. — 216 с.
- Астахов В. Г. Загадки ядовитых растений. — М.: Лесная промышленность, 1977.
- Байрак О. М. Конспект флори Лівобережного Придніпров'я. Судинні рослини. — Полтава: Верстка, 1997. — 164 с.
- Байрак О. М., Самородов В. М., Стецюк Н. О. та ін. Збережи, де стоїш, де живеш. (По сторінках Червоної книги Полтавщини. Рослинний світ). — Полтава: Верстка, 1998. — 205 с.
- Генсірук С. А., Кучерявий В. О., Гайдарова Л. О., Бондаренко В. Д. Зелені скарби України — К.: Урожай, 1991.
- Головкин Б. Н. О чем говорят названия растений. — М.: Агропромиздат. 1986. — 160 с.
- Давиденко А. І. Мальовнича Полтавщина: Путівник по заповідникам і пам'яткам природи. — Х.: Прапор, 1982.
- Денисова Г. А. Удивительный мир растений: Пособие для учащихся. — 2-е изд. — М.: Просвещение, 1981.
- Дубров А. П. Музыка и растения — М.: Знание, 1990. (Новое в жизни, науке, технике. Сер. «Биология», № 3).
- Заверуха Б. В. та ін. Рослини Червоної книги. — К.: Урожай, 1985. — 136 с.
- Заверуха Б. В. Квіти дванадцяти місяців. — К.: Урожай. 1986. — 176 с.
- Заверуха Б. В., Андриенко Т. Л., Протопопова В. В. Охраняемые растения Украины. — К.: Наукова думка, 1983. — 176 с.
- Заверуха Б. В., Ратушний М. Я. Зеленый розмай. — К.: Веселка, 1978. — 80 с.
- Зеленая книга Украинской ССР: Редкие, исчезающие и типичные, нуждающиеся в охране растительные сообщества / Под общей редакцией Шеляг-Сосонко Ю.Р. — К.: Наукова думка, 1987. — 216 с.
- Золотницький М. Ф. Квіти в легендах і переказах. — К.: Фірма «Довіра», 1992. — 207 с.
- Івашин Д. С. Самородов В. М., Буйдін В. В. та ін. Щоб росли горицвіти (розповіді про рідкісні рослини та тварини Полтавщини). — Полтава, 1992. — 70 с.
- Кивотов С. А. Загадки о растениях — М.: Просвещение, 1969.
- Панова Л. С., Протопопова В. В. Весняні рослини. — К.: Радянська школа, 1987. — 160 с.
- Петров В. В. Весна в жизни леса. — М.: Наука, 1981. — 144 с.
- Сележинський Г. В. Прекрасні супутники наші. — К.: Молодь. 1989. — 128 с.
- Червона книга України. Рослинний світ / Під редакцією Шеляг-Сосонко Ю. Р. — К.: Вид-во Укр. енциклопедія ім. Бажана, 1996. — 602 с.
- Шморун Є. І. Дивосил-зілля: Оповідання про рідкісні рослини. — К.: Веселка, 1980. — 111 с.

Алфавітний показчик

українських, російських та латинських назв
весняноквітучих рослин

Українська	Російська	Латинська
Лісові		
Адокса мускусна	Адокса мускусная	Adoxa moschatelliana L.
Анемона дібровна	Анемона дубравная	Anemone nemorosa L.
А. жовтецева	А. лютичная	A. ranunculoides L.
*А. лісова	А. лесная	A. sylvestris L.
*Барвінок малий	Барвинок малый	Vinca minor L.
*Веснівка дволиста	Майник двулистный	Majanthemum bifolium (L.) F. W. Schmidt
Вороняче око звичайне	Вороний глаз обыкновенный	Paris quadrifolia L.
Зірочник ланцетовидний	Звездчатка ланцетовидная	Stellaria holostea L.
*Зубниця бульбиста	Зубянка клубненосная	Dentaria bulbifera L.
*З. п'ятилиста	З. пятилистная	D. quinquefolia Beib.
Жовтяниця черговолиста	Селезеночник обыкновенный	Chrysosplenium alternifolium L.
*Конвалія звичайна	Ландыш майский	Convallaria majalis L.
Копитняк європейський	Копытець європейський	Asarum europaeum L.
Купина багатоквіткова	Купена многоцветковая	Polygonatum multiflorum (L.) All.
К. пахуча	К. душистая	P. odoratum (Mill.) Druce
Медунка темна	Медуница темная	Pulmonaria obscura Dumort.
*Первоцвіт весняний	Первоцвет весенний	Primula veris L.
Переліска багаторічна	Пролесник многолетний	Mercurialis perennis L.
Петрів хрест лускатий	Петров крест чешуйчатый	Lathraea squamaria L.
**Підсніжник біло- сніжний (звичайний)	Подснежник белоснежный	Galanthus nivalis L.
*Проліска дволиста	Пролеска двулистная	Scilla bifolia L.
*П. сибірська	П. сибирская	S. sibirica Haw.
Пшінка весняна	Чистяк весенний	Ficaria verna Huds.
*Ранник весняний	Норичник весенний	Scrophularia vernalis L.
**Рябчик руський	Рябчик русский	F. ruthenica Wikstr.
*Ряст Маршалла	Хохлатка Маршалла	Corydalis marschalliana Pers.
*Р. порожнистий	Х. полая	C. cava (L.) Schweigg. et Koerte.

Алфавітний покажчик

Р. ущільнений	Х. уплотненная	<i>C. solida</i> (L.) Clairv.
*Сон широколистий	Прострел	<i>Pulsatilla latifolia</i> Rupr.
	широколистный	
**Тюльпан дібровий	Тюльпан дубравный	<i>Tulipa quercetorum</i> Klok. et Zoz.
Фіалка дивна	Фиалка удивительная	<i>Viola mirabilis</i> L.
Ф. запашна	Ф. душистая	<i>V. odorata</i> L.
**Цибуля ведмежа	Лук медвежий	<i>Allium ursinum</i> L.

Степові

*Астрагал довголистий	Астрагал длиннолистный	<i>Astragalus dolichophyllus</i> Pall.
*А. пухнастоквітковий	А. пушистоцветковый	<i>A. pubiflorus</i> DC.
*А. ріжковий	А. рожковый	<i>A. corniculatus</i> Bieb.
*Белевалія сарматська	Бельвалия сарматская	<i>Bellevia sarmatica</i> (Pall. ex Georgi) Woronow.
**Брандушка різнокольорова	Брандушка разноцветная	<i>Bulbocodium versicolor</i> (Ker.-Gawl.) Spreng.
Веснянка весняна	Веснянка весенняя	<i>Erophilla verna</i> (L.) Bess.
*Вишня степова	Вишня кустарниковая	<i>Cerasus fruticosa</i> L.
*Гадюча цибулька занедбана	Мускари незамеченный	<i>Muscari neglectum</i> Guss.
*Гіацинтик білий	Гиацинт беловатый	<i>Hyacinthella leucophaea</i> (C. Koch) Schur.
*Горицвіт весняний	Горицвет весенний	<i>Adonis vernalis</i> L.
*Г. волзький	Г. волжский	<i>A. wolgensis</i> Stev.
Мигдаль степовий, бобчук	Миндаль степной, бобовник	<i>Amygdalus nana</i> L.
**Півники борові	Касатик боровой	<i>Iris pineticola</i> Klok.
*П. карликові	К. карликовый	<i>I. pumila</i> L.
*П. угорські	К. венгерский	<i>I. hungarica</i> Waldst. et Kit.
Рястка Гуссона	Птицемлечник Гуссона	<i>Ornithogalum gussinei</i> Ten.
**Сон чорніючий	Прострел чернеющий	<i>Pulsatilla nigricans</i> Stoerck.
**Шафран сітчастий	Шафран сетчатый	<i>Crocus reticulatus</i> Stev. ex Adam.

Лучно-болотні

Калюжниця болотна	Калужница болотная	<i>Caltha palustris</i> L.
*Купальниця європейська	Купальница европейская	<i>Trollius europaeus</i> L.
Підбіл звичайний, мати-й-мачуха	Мать-и-мачеха обыкновенная	<i>Tussilago farfara</i> L.
**Рябчик малий	Рябчик малый	<i>Fritillaria meleagroides</i> Patr. ex Schut. et Schult.
		<i>F. meleagris</i> L.
**Р. шаховий	Р. шахматный	<i>Ornithogalum boucheanum</i> (Kunth) Aschers.
**Рястка Буше	Птицемлечник Буше	

* Регіонально рідкісні види, які охороняються в Полтавській області.

** Види, занесені до «Червоної книги України».

ЗМІСТ

Людина і природа	3	Селезіночна трава	56
Зелені скарби рідного краю	6	Травнева принцеса	57
Збережи, де стоїш, де живеш	13	Весняна крихітка	58
Коротке життя весняних красунь	20	Молодший брат гіацинта	59
Трав рясних яскраві килими	22	Іграшкова квітка	60
Сині очі весни	22	Пташине молоко	61
Символ надії	24	Символ ранкової зорі	62
Квітка весняних вітрів	26	Лілова миттевість	64
Золоті ключики	27	Квітка сарматів	65
Гусяча цибулька	29	З вишневого роду	66
Знайома незнайомка	30	Бризки веселки	67
Чубата квітка	31	Диво соснового лісу	70
Кольорові метелики	33	Степові метелики	72
Чужий серед своїх	34	Квітка сонця	73
Запашна фея	35	Рожеве диво	75
Рослина-хамелеон	38	Вогнисті кошики	76
Лісові зубчики	39	Букети серед води	77
Син дібров	40	Шаховий келих	78
Рослина-неведимка	42	Квітка тролів	80
Травнева зірка	43	Свято первоцвітів	82
Лілія долин	44	Бал первоцвітів	
Український віночок	47	(сценарій театралізованої	
Соломонова печатка	48	вистави)	83
Лісова родичка цибулі	49	Вікторина «Чи знаєте ви	
Вороняче око	50	первоцвіти?»	90
Лісові ліхтарики	52	Загадки про первоцвіти	92
Лісовий перець	53	Радимо прочитати	97
Мускусна скромниця	54		

О. М. Байрак, В. М. Самородов, Н. О. Стецюк,
Т. К. Кондратенко, О. В. Халімон, С. Л. Кигим

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ В ГАЮ ЗАГРАЛИ ПРОЛІСКИ

Розповіді про весняні рослини
Полтавщини та їх охорону
Видання 2-е, доповнене

Редактор З. Ф. Чернявська.
Фото і малюнки О. М. Байрак.
Художній і технічний редактор В. А. Чернявський.
Коректор З. Ф. Чернявська.

Комп'ютерний набір і верстка — К. М. Маньковський, К. В. Надудік.

Здано до набору 11.05.01. Підписано до друку 25.05.2001. Формат 84х108/32. Папір офсетний № 1. Гарнітура Bookman. Друк офсетний. Ум.-друк. арж. 4,06. Ум. фарб.-відб. 5,52. Обл.-вид. арж. 6,11. Тираж 740 пр. Вид. № 103.

Видавничо-поліграфічне підприємство «Верстка». 36000. Полтава, вул. Фрунзе, 17/29.

